

**Tòpics literaris,
traducció medieval
i tradició romànica**

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

**Tòpics literaris,
traducció medieval
i tradició romànica**

Discurs de recepció de
TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO
com a membre numerari de la
Secció Històrico-Arqueològica,
llegit el dia 21 de juny de 2007

BARCELONA
2007

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Martínez Romero, Tomàs, 1961-

Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica

Bibliografia

ISBN 978-84-7283-919-9

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica II. Títol

1. Llatí — Traducció a les llengües romàniques 2. Llatí — Traducció al català

3. Traductors — Actituds — Història — Fins al 1500 4. Pròlegs i epílegs

807.1.03(042)

El contingut d'aquestes pàgines s'inscriu dins del projecte d'investigació HUM 2005-06110-C02-02/FILO, del Ministeri de Ciència i Tecnologia espanyol, que es desenvolupa a la Universitat Jaume I.

© Tomàs Martínez Romero

© Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: juny de 2007

Tiratge: 200 exemplars

Text revisat lingüísticament per l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístics de l'IEC

Compost per Víctor Igual, SL

Carrer del Peu de la Creu, 5. 08001 Barcelona

Impress a gama, s. l.

Carrer d'Àrístides Maillol, 9-11. 08028 Barcelona

ISBN: 978-84-7283-919-9

Dipòsit Legal: B. 32396-2007

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

L'any 1948 i en una obra molt coneguda, de lectura imprescindible i ben sovint negligida, Ernst Robert Curtius advertia del perill de caure en particularismes filològics pel fet de parcel·lar excessivament la literatura europea i, en conseqüència, de perdre la visió de conjunt necessària per a comentar els fenòmens literaris des d'una perspectiva correcta. Limitant el fenomen més concretament a l'edat mitjana, les desconexions freqüents del filòleg romànic de la realitat del llatí medieval, de la història cultural d'aleshores i de la tradició anterior han desembocat de manera inevitable i natural en la creació o la consolidació d'un conjunt de disciplines aïllades. De fet, ben sovint s'ha intentat privilegiar sols unes genuïtats determinades sense esbrinar abans si realment ho són, i s'han sacrificat els lligams que ens poden unir a unes formes de pensar i d'exposar comunes i generals que formen part del llegat cultural occidental. Evidentment, no es tracta de negar les identitats i les idiosincràsies de les literatures romàniques, sinó més aviat d'evitar una fractura innecessària i una distorsió crítica: sense una perspectiva de conjunt sobre l'edat mitjana, com volia Curtius, potser descobrirem massa innovacions concretes que resulten la transposició a les llengües vulgars de preceptes i motius anteriors i coetanis, ben sovint compartits o compartibles amb altres literatures. Per tant, l'aplicació del precepte, com el precepte mateix, s'ha d'estendre, si més no i tal com s'ha fet ja en algunes ocasions, a totes les cultures romàniques. Conseqüentment i en el nostre cas, una bona reflexió sobre la literatura catalana medieval —i moderna i contemporània— ha de partir d'un coneixement profund tant de les arrels originals com de les influències verticals i horitzontals.

No és la meua voluntat entrar ara, en aquesta ocasió, a parlar de grans concepcions literàries dins d'una visió panromànica. No en tinc ni la intenció ni la

preparació suficient, com aconsellen de dir el sentit comú, la *captatio benevolentiae*, les pàgines dedicades a l'exordi en els tractats consagrats a les matèries retòriques i fins tot els nostres escriptors de l'època clàssica. El meu objectiu vol ser una mica menys ambiciós i més específic: posar en pràctica el plantejament alludit en l'estudi d'algunes qüestions de la història de la traducció medieval i, en concret, dels pròlegs dels traductors catalans. Intentaré ací, doncs, de repassar, apuntar o comentar el nivell d'importància quantitativa i qualitativa d'alguns llocs comuns, de demostrar la genuïnitat d'alguns traductors, la innovació d'uns altres i la tradicionalitat encara d'alguns altres que han estat considerats escriptors originals, bé per la formulació dels seus escrits, bé per haver-hi fet un comentari suposadament personal d'aspectes puntuals de la seua realitat immediata. Evidentment, no he estat el primer a realitzar aquest tipus d'aproximacions.¹ Encara que són menys que les desitjables, hi ha importants i brillants aportacions d'estudiosos i d'erudits de les nostres lletres que s'han apropat al fenomen de la traducció i que han intentat interpretar-lo, historiar-lo, glossar-lo i temporalitzar-lo (vegeu la bibliografia). Fóra injust i presumptuós obviar ara les contribucions anteriors i no declarar els beneficis que m'han proporcionat a l'hora d'incrustar les meues reflexions dins d'una història crítica de la traducció medieval catalana i europea. Tota innovació és feta sempre sobre una base de lectures, d'experiències i de conceptes previs, com bé sabien i practicaven els nostres escriptors antics. Es tracta d'una sàvia recomanació, que faig meua sense reserves en els comentaris que ja he fet i en els que vénen a continuació.

A. SOBRE TÒPICS I VARIABILITATS EN ELS PRÒLEGS DE TRADUCCIONS CATALANES

1. S'ha parlat molt de la manca d'originalitat dels pròlegs dels traductors medievals tardans, segons sembla limitats gairebé sempre a repetir un conjunt de llocs comuns, alguns de vinculables a la famosíssima epístola 57, *Ad Pammachium*, de sant Jeroni. Hi caldria incloure, en aquesta llista potencial, les referències a la pobresa de la llengua vulgar, als tipus de traducció possibles, a la manca de temps per a realitzar la feina, al benefici del producte, entre algunes altres més. Curiosament, però, la constatació de la presència de tal recurs o tal altre sovint no va acompanyada d'una mínima digressió del constatador sobre les característiques fonamentals —sincròniques i diacròniques— que se li suposen, sobre la seua tipologia i casuística, sobre les variants formals, elements absolutament necessaris per a establir els nivells de variació i d'innovació, si n'hi ha, de qualsevol tòpic en un context. La genialitat, com la genuïnitat, depèn d'aquestes variables. A més

1. Un treball exemplar d'aplicació d'aquestes consideracions a la història de la traducció castellana medieval és el de Rubio Tovar (1997).

a més d'aquests factors, cal considerar encara el fet que en algunes pàgines prologals podem distingir l'existència de dues parts: una primera de contacte amb el públic, amb el tractament de tòpics generals, i una segona amb detalls més particulars sobre l'obra i l'autor (Schultz, 1984, p. 13). Aquestes dues parts són observables també en alguna de les nostres traduccions, per bé que personalment discrepe del grau d'originalitat atorgat en principi i en teoria a cadascuna de les divisions. No crec ni que l'originalitat siga absent alguna vegada del desenvolupament dels llocs comuns, ni tampoc que en l'apartat dedicat a les particularitats del treball concret l'arromançador parle sincerament dels objectius, de les dificultats i de les circumstàncies sense que hi haja cap reaprofitament de materials retòrics. Tindrè ocasió de comprovar-ho al llarg d'aquesta exposició.

D'altra banda, i continuant amb les consideracions preliminars, és cert que en una traducció medieval pròleg i text responen a gèneres diferents i que, tot i que tenen lògicament ingredients que els apropen, es deixen guiar per les seues pròpies regles i els seus propis desenvolupaments. Regles i desenvolupaments que depenen sens dubte d'una tradició —que l'autor admet o no, conscient o inconscient—, però que es poden actualitzar de maneres diverses, de vegades amb el concurs de contaminacions romàniques. És clar que el coneixement i la difusió anterior de la major part dels models de pròlegs i exordis, que mostren les possibilitats i les potencialitats dels materials a disposició dels nous prologuistes, ens asseguren uns resultats poc originals² a primer cop d'ull. A més, i davant qualsevol mínima variant o innovació, els nostres vincles amb una història literària i retòrica ens obliguen a investigar també si hi ha altres models coetanis —en llatí, francès, italià o castellà, bàsicament— que pogueren ser-ne la font directa o indirecta. Fóra imprudent identificar sempre i automàticament aquelles paraules que es desvien una mica més de la tradició dels pròlegs amb manifestacions de les reflexions personals del traductor; tan imprudent com el contrari o més. També ho fóra creure que les paraules dels pròlegs després tenen constatació en la pràctica traductora concreta. Potser de vegades hem arribat al port sense sortir a mar oberta. Per això mateix, hi caldrà fer alguna incursió.

2. Una de les fórmules més utilitzades pels prologuistes és aquella que declara la inferioritat del traductor, la ignorància o la incapacitat per a afrontar amb garanties la feina, o que constata la realitat d'un text resultant potser no tan bo com caldria esperar o com hom voldria. El recurs excusa el traductor i exerceix, a la pràctica, un bloqueig davant les crítiques potencials. És sabut que es tracta de variants de la *captatio* que, en l'àmbit romànic, apareixen ja en textos francesos

2. Com ja destacaven Rubio Tovar (1997, p. 202, n. 11) en general i Rothschild (1989, p. 280) a propòsit de les traduccions medievals a l'hebreu.

del segle XIII (Russell, 1985, p. 8) i que troben ressò en traduccions catalanes com la del *De officiis* de Ciceró: «lo qual translat és stat fet per mi, frare Nicolau Quilis, [...] suplicant que lo dit translat sia dit e pres per groser com en veritat axí sia, per les rahons o causes següents. [...] La terça, per mon rud saber, flac entendre, pobresa de gramàtica e de Tito Lívio e de les altres istòries ignorant e cech. La quarta, per la altesa e elevació de la eloquència tulliana» (BC, ms. 228, f. 182v). També, i dins del segle XIV, en versions com la de les *Històries troianes*, on Jaume Conesa declara que el seu treball «pot esser mes imputat a grosseria mia qui, segons la suptilitat daquell qui les composa, no son bastant ne soficient a fer tal translacio de lati en romans» (Miquel i Planas, 1916, p. 4). El trasllat de Quilis, i sobretot el de Conesa, té algunes altres qüestions d'interès, però no precisament l'explicitació de la humilitat i la falsa modèstia. O no sols. Perquè resulta curiós comprovar com Quilis ja hi feia servir el motiu de la ignorància al costat de la declaració, també tòpica, de la seua escassetat de lectures. Es tracta de la conjuminació harmoniosa de dos llocs comuns que tindrà conreadors tan notables com Enric de Villena. Efectivament, en la carta a mossèn Pere Pardo que fa de dedicatòria a *Los dotze treballs d'Hèrcules*, Villena escriu que «fon a mi plasant vostre loable inclinació y l[a] satisfacció honorosa, considerada ma insuficiència, discreció, paucietat de ystòries per mi vistes». I continua amb un altre dels motius-excuses habituals en aquest tipus de textos, la manca de temps i la quantitat d'ocupacions: «no-res-menys les curials y familiars ocupacions que obsten y les adversitats de la movible fortuna [...] preguant-vos accepteu la present obra atnent les matèria [e] affectió mia, no havent sguard de la ruditat de la ordinació y difuscació de sciències» (Cátedra i Carr, 2001, p. 41-42). Al marge de les competències i les preparacions desiguals dels autors, interessa remarcar la confluència —més que no la suma indiscriminada— de motius en un moment determinat, perquè es tracta d'una circumstància que ha estat sovint obviada i que tanmateix aporta matisos subtils a les pàgines introductòries. Com succeïa en altres àmbits, l'important i l'innovador no era tant la utilització d'una sèrie bastant limitada de recursos com la formalització i la configuració final d'uns materials a disposició de l'autor.

També té el seu interès distingir les diverses fórmules que expliciten la «grosseria» o la «insuficiència». Perquè, posats a fer, i malgrat tenir el mateix resultat final (l'empetitiment), em sembla que hi ha declaracions suficientment clares i contundents per a definir una casuística i una imatge una mica diferent d'aquella que ens presenta el tòpic de la modèstia com un recurs monolític. Fixeu-vos, per exemple, i per continuar amb Enric de Villena, en la carta d'enviament de la traducció de l'*Eneida* al rei Joan II de Navarra, on el traductor declara que, «maguer la rudicia e insuficiència mías [...] para expremir aquellos angélicos conçebimientos virgilianos», decidí realitzar la feina perquè «tan prompta era la voluntad a

vuestro futuro mandado» (Cátedra i Carr, 2001, p. 69-72). La manifestació d'incapacitat no s'ha de confondre amb la d'acatament, que hi fa servir Villena, perquè en aquest darrer cas sempre hi ha la presència d'un destinatari d'un nivell social superior (Curtius, 1955, p. 586). Fet i fet, hi trobem una redacció molt diferent d'aquella altra que Ferran Valentí, per unes altres causes i amb unes altres motivacions, presenta en la versió de les *Paradoxa*, adreçada inicialment a uns lectors deixebles seus que no han pogut gaudir totalment de les pàgines ciceronianes: «e perquè éreu ignorants de lengua latina, e yo no molt doctinat en aquella, no he pogut les subtilitats alí tocases ensenyar o declarar, segons fóra dèbita cosa e pertanyent». Tot i usar el mateix concepte d'*insuficiència*, la declaració d'ignorància del destinatari és absent per incompatible, o molt matisada o diluïda amb uns altres ingredients, en els pròlegs de traduccions dedicades a personatges de gran estatament o demanades per aquests.

Llegim una altra combinació interessant del tòpic de la incapacitat al pròleg de Joan Romeu a la traducció de l'*Exposició de la postilla de Papa Ignocent tercer sobre los ·VII· psalms penitencials*, quan es declara «insuficient a declarar, expondre e manifestar lo tresaur spiritual qui en la dita postilla sots térmens scurs, alts e ben clausulats encorporat o amagat estava» i alhora *Deo mediante* confirma que «he treballat a reduhir de mot a mot, de latí en romanç tant com mon petit saber ha bastat l'estil del actor seguint tota ora» (BUB, ms. 70, f. 1v). Les darreres paraules volen assegurar-nos que som davant d'un producte estrictament definit com a traducció i, per tant, dins de l'esfera de l'apropiació de continguts, enfront de la possibilitat d'assumir un paper d'exegega —d'exegega d'una exegesi— i d'oferir aleshores un producte de substitució. El paper de l'«actor» és allò que planteja en termes molt més clars Martí de Viciana en carta a la seua esposa Damiana, que recuperaré més avant.

3. Sabem que, al prefaci de la versió italiana del *Dialogo di san Gregorio* reallitzada per Cavalca durant els anys vint del segle XIV, aquest hi fa servir el pròleg de sant Jeroni a la Bíblia, incloent-hi la defensa contra els detractors. Independentment de l'autoria, el lector de l'obra podia llegir frases tan contundents com ara: «E avvegna sia certo che questa opera, quanto dalla mia parte, biasmare si possa, non però ho voluto lasciare di farla per utilidade dei semplici [...] ché io, per la povertade di virtù e di scienza, non so né posso offerire, se non cose grosse e molto comuni» (Leonardi, 1996, p. 183). La utilitat de l'acció del traductor, i per tant la capacitat d'esdevenir benefactor públic, s'hi manifestava ben explícitament, tot marcant aleshores encara més, per contrast, la topicitat i la falsedat del lloc comú de la modèstia, de la incapacitat i de la poca preparació de l'arromançador. Per als ignorants del llatí («i semplici»), el vulgar els oferia la possibilitat de gaudir d'ensenyaments útils i profitosos que altrament els haurien estat

vedats. O, per dir-ho amb el gran Dante, «è adunque manifesto che lo volgare darà cosa utile e lo latino no l'averebbe data» (*Convivio*, IX). El profit és allò que determina el seguit d'afirmacions que, sobre les traduccions, realitza Jean de Meun al *Roman de la Rose*, talment com si es tractés de l'exposició d'un programa de futur;³ un programa que troba justa ratificació en algunes ratlles del seu pròleg a la versió de la *Consolació* de Boeci dedicada a Felip IV, que, pel que tenen d'*accessus ad auctorem*, guarden evidents parallelismes amb algunes altres de Valentí a les *Paradoxa* (estudiat per Badia, 1994). No pot passar desapercebut, per cert, el fet que en les pàgines del traductor mallorquí hi ha una referència a Boeci com a autor que ha «transferits los libres e doctrines dels grechs» i una presentació de Bruni a l'estil proposat per Meun mateix: «je Jehan de Meun qui jadis ou Rommant de la Rose [...] et translatay de latin en françois le livre Vegece de Chevalerie et le livre des Merveilles de Hyrlande et la Vie et les Epistres Pierres Abaelart et Heloys sa fame et le livre Aered de Esperituelle Amicitie, envoi ore Boece de Consolacion que j'ai translaté de latin en françois» (citada per Copeland, 1991, p. 133). La de Meun sembla més, però, una carta de presentació davant l'insigne rei, de presentació en societat, que l'intent d'incardinar la seua feina en un *percorso* històric, com farà Valentí: «Molts són estats dels passats doctíssims e sapientíssims, los quals veent alcunes doctrines estar amagades e secretes per ignorància de la lengua o idioma en lo qual éran stades posades per lo inventor o componedor de aquellas, la manifestació de les quals, si en lengua o parlar intelligible fossen tornades, fóra cosa molt aprofitable a molts [...]. Aquesta mateixa cosa han seguida los moderns e moderníssims, posant e transferint molts libres e obres de una lengua en altra, que per raó poguessen a molts valer e aprofitar.» Aquest pas dels passats als moderns justificarà per si sol el petit resum d'història de la traducció que vindrà després, on Valentí incideix a remarcar la tradició de la pràctica traductora per tal d'aconseguir, com a objectiu més primari, una predisposició lectora favorable a la valoració positiva del seu treball. Al capdavall, es tractava de recuperar uns textos per als «no gramàtics» o «idiotes», desconixedors del llatí, per la via de l'apropiació directa o, quan entraven en funcionament l'activitat exegetica i l'*integumentum* escolar, de la substitució per un producte reelaborat.

No sempre el benefici fou tan protocol·lari, abstracte o general. En el cas de les traduccions tècniques i mèdiques, les raons de llur existència foren sens dubte molt més tangibles i concretes. Quan el cirurgià mallorquí Guillem Corretger, aleshores estudiant a Montpeller, tradueix (1302-1304) el tractat de cirurgia de

3. «Ce peut l'en bien des clers enquerre / qui Boece de Confort lisent / et les sentences qui la gisent; / don granz biens aus gens lais ferait / qui bien le leur translaterait» (v. 5036-40) (citada per Folema, 1994, p. 20).

Teodoric Borgognoni, indica obertament que els cirurgians súbdits del rei Jaume II fan servir més una medicina pràctica que no teòrica, entre algunes altres coses perquè, tot i tenir els llibres de cirurgia adients, no poden llegir-los perquè són escrits en llatí o, pitjor encara, els interpreten de manera equivocada «e per assò caen en error ho en confusió per ignorància, e axí no tant solament nou a éls la lur ignorància ans és dampnosa axí con per mort a molts qui cobesegen ésser curatz per ells» (Cifuentes, 1997, p. 36). De la mateixa manera, el català Narcís Solà, en el postfaci a la seua versió de la *Chirurgia parva* de Caulhiac, confirma que ha realitzat la feina per als «hòmens laychs de bon ingeni practicans en l'art de la cirurgia» (Cifuentes, 2002, p. 136), tot i que en aquest cas el traductor sembla que deu molt ja a les intencions del mateix Caulhiac quan afirma que ha redactat el volum «necessitate communi proprii fratris compulsus».

Al marge de la menor o major adhesió al tòpic de la *utilitas* i del *prodesse*, i a la menor o major dependència del model llatí d'origen, és clar que Corretger i Solà fan referència a una realitat que coneixem per unes altres informacions: el model obert d'accés a la medicina i a la cirurgia. La qual cosa no impedeix de cap manera, ans al contrari, que hom pugua oferir una traducció de tractats de medicina pràctica perquè es «pusque[n] aprofitar d'ell també los físichs e los cirurgians e molts d'altre gents», com diu el traductor de l'*Speculum al foderi* (Salomon, 1990, p. 45). De fet, hom tendeix a relacionar raonablement la finalitat didàctica d'una *vulgarització* i la voluntat d'adreçar-la a un destinatari ampli. Això pot explicar el perquè de la diferenciació, freqüent als pròlegs, entre un receptor concret - lector principal, ben sovint real i identificable amb el comitent, i aquell altre destinatari indeterminat que «après llegirà». D'aquesta manera, es confirma una realitat i també un desig embolcallat sota la formalització del lloc comú.

I, ja que parle de formalitzacions, resulta curiós que el traductor del *Llibre de Cató* explicite que «com adonchs lo dit libre sia compost en letí e no se'n aprofiten sinó los gramàtichs per tal que d'aquí avant se'n pusquen aprofitar los qui no són gramàtichs axí hòmens com dones é pensat reduir-lo al vulgar romans» (Bofarull, 1857, p. 304; hi he introduït la puntuació que manca a l'edició), on la referència a una gran massa de destinataris masculins i femenins s'explica pel contingut mateix del volum. Evidentment, la destinació de l'escrit determina la tria dels recursos lingüístics, retòrics i tòpics. No estranya, doncs, que, per aquest motiu mateix, Arnau d'Alfarràs, traductor de la *Regla de sant Benet*, molt més incisiu i directe, hi pose en funcionament elements de la *captatio* i el lloc comú de la *selectio* benèfica, en aquest cas en context bíblic i patristic atès el potencial lector: «Al legidor prech que de aquesta obra treball cullir lo fruyt per virtuosament a viure e que li plàcia pregar Déu per mi» (Badia, 1984).

Aquest apòstrofe d'Alfarràs invita també a esbrinar les possibilitats d'associació del tema de la utilitat amb uns altres arguments, com ara el del lluíment

personal del traductor, aquest sempre en una segona posició. És clar que l'interès del grup havia d'estar, ni que fos testimonialment, per damunt de l'individual del responsable de la versió, al qual quedava el gaudi del benefici públic en compensació pel seu esforç individual. A aquesta disjuntiva sembla referir-se ja tardanament Guedella Yahia, el primer traductor castellà dels *Dialoghi d'Amore* de León Hebreo, dedicats a Felip II de Castella el 1568: «Muchos son los que estos tiempos, muy alto y muy poderoso señor, se han puesto y se ponen a escribir y publicar sus obras en diversas profesiones, como vemos, así por mostrar sus ingenios, como para uso y provecho del próximo. Los quales, por cierto, merecen mucho loor, pues la intención con que lo hazen es buena; y tanto más aquellos que, debaxo de brevedad, han declarado sus conceptos y escrito muy alta y docutamente, tratando materias graves y muy delicadas para más provecho, como, entre alguno otros, lo ha hecho el sabeo varón León Hebreo» (Vianello, 1987-1988, p. 2). El fet que hi haja ací possibilitat de reconciliació entre eloqüència o «ingenio» i contingut profitós, una qüestió ja plantejada un segle abans per Alonso de Cartagena, s'hi justifica i explica plenament, perquè s'hi parla d'uns tercers escriptors («muchos son») i de l'obra que hom té la intenció de traduir (del «varón León Hebreo»), i no directament de les expectatives fonamentals que té el traductor Guedella respecte a la seua feina concreta, per bé que hi són hàbilment suggerides.

La utilitat del volum traduït no està necessàriament només en el contingut. De vegades les causes declarades —reals o no— que originen una versió resulten bastant més prosaiques. Aleshores podem trobar productes útils no sols pel text resultant, sinó també pel format, com ara l'edició barcelonina del 1522 de les *Meditationes Vitae Christi*, justificada pels problemes d'extensió i de manejabilitat de la versió del *Cartoixà* realitzada per Roís de Corella:

He deslberat arromançar lo present libre, puix veig que fins ací en nostra catalana lengua no és esta[t] transladada, y acabat que lo *Cartuxà* se tròpia entre nosaltres en lengua valenciana, que és a la nostra prou conforme, emperò per ser tan prolixament en quatre grans llibres partit, no és possible fàcilment saber per ell en breu temps tota la vida del Senyor, ni és tan petit que sens dificultat lo puguen aportar ab si a la sglésia les devotes dones, ni és de tan poch preu que pugua ser comunicat a totes sorts de persones (Hauf, 1982, p. 25-26, n. 21).

4. L'explicitació del profit de la traducció sovint s'ha de considerar mediatitzada per l'existència de la figura del comitent, que esdevé realment el beneficiari immediat del procés alhora que la causa i l'origen. Molts prefacis de traductors fan servir, de fet, elements i estructures dels pròlegs acadèmics, i concretament la tipologia aristotèlica de les causes, per a confirmar el paper fonamental d'aquest

personatge. És clar que aital declaració del traductor, assegurant que la iniciativa de l'arromançament respon a un encàrrec, no implica, en principi, l'aparició —ni la sinceritat— d'unes paraules que confirmen també la destinació a un públic més general. Dic en principi perquè al capdavant i massa sovint la menció d'un comitent comporta l'aparició del tòpic —ja comentat adés— del benefici general. I és que, des del punt de vista del traductor, la referència al peticionari-destinatari i a la utilitat de la feina forma part, d'una banda, de la lloança del comitent, que esdevé aleshores el benefactor primer en provocar un bé compartible amb els seus compatricis i, per una altra banda, intenta assegurar la bona difusió del producte final en indicar el propietari del volum amb el text autènticat de la versió. És lògic, per tant, que en els pròlegs de traduccions d'encàrrec o de recompensa hi haja una doble destinació expressa i que alhora, i per això mateix, s'hi delimiten ben bé les característiques de les figures en qüestió, sovint per remarcar la no-necessitat de la traducció per a un gran senyor que ja sap llegir o coneix la llengua d'origen del text. En contextos com aquest darrer apuntat, calia que aleshores hom hi exposés el motiu de la traducció: aquell tercer anònim i massiu, ignorant i impossibilitat, per diners, posició o formació, a gaudir de la lectura, hi era l'excusa perfecta.

Amb independència dels coneixements lingüístics i del recurs a un lloc comú tradicional, bon governant i benefactor del seu poble es podien, doncs, associar, de manera que, en temps de pau i prosperitat, aquests tipus de referències «literàries» legitimaven una parcel·la de poder i servien alhora de propaganda favorable en uns àmbits determinats. En aquesta direcció s'interpretarien les paraules de Raoul de Presles, en la traducció de la *Cité de Dieu*, quan indica que Carles V ha fet «traslladar» molts llibres tant per gust propi com per utilitat dels seus súbdits i de la cristiandat.⁴ També les reportades per Christine de Pisan.⁵ Més o menys direc-

4. «Vous avez fait translater plusieurs livres, tant pour plaire a vous, comme pour profiter a vos subgéz [...]. Vous avez voulu estre translaté de latin en françois, pour le profit et utilité de vostre roiaume, de vostre pueple et de toute chrestieneté, c'est a savoir le livre de Saint Augustin» (Monfrin, 1964a, p. 231). En un terreny més cultural i menys polític hem de situar les afirmacions de Diego de Burgos en el pròleg al *Triunfo del Marqués*, quan ens diu que el Marqués de Santillana ha exercit generosament el mecenatge i la difusió i el coneixement literari: «[el Marqués] trayendo a ella [patria] grand copia de libros de todo genero de filosofia en estas partes fasta entonçe non conoçidos, enseñando el por si a muchos e teniendo onbres muy sabios que a la letura de otros aprouechasen, despues desto mostrando e declarando el seso e las moralidades que las poeticas fçiones en sus fablas tienen veladas, dando a conoçer el fruto que de la sabia eloquencia se puede seguir, argumentando la delectaçion que se toma de las grandes e pelegrinas estorias por las quales los animos generosos a grandes fazanas e virtudes son ynçitados, e no menos trayendo a memoria el proueymiento que dellas se deue tomar para los ynfortunados casos humanos, e dando en toda doctrina orden de documentos a todo estado de onbres para fazerne muy enseñados» (citat per Schiff, 1905, p. 462).

5. En *Le livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V* diu: «Non obstant que bien entendist le latin, et que ja ne fust besoing que on lui exposast, de si grant Providence fu, pour la grant amour qu'il avoit a ses successeurs, que au temps a venir les vouldt pourveoir d'enseignements et sciences in-

tament i més o menys conscientment, mecenatge o mediació cultural és allò que a la pràctica feren ja Jaume II en l'etapa inicial de la Universitat de Lleida i, amb resultats molt importants, Pere el Cerimoniós i els seus fills, com documenta perfectament Antoni Rubió i Lluch (vegeu ara Pujol, 2004).

5. És clar que el benefici de la lectura no invalidava ni descartava la possibilitat de diversió, de gaudi o de descans d'enuig, sinó que fins i tot podia implicar-los. El tòpic clàssic del *delectare* no era inusual, ni aleshores ni després, al pròleg de les traduccions. Ho comprovem en la versió castellana de Plutarc realitzada per Carles de Viana, segons indica per «me procurar algun e necessario pasatiempo» (Schiff, 1905, p. 17), aquell oci profitós tan lloat ja per clàssics i humanistes. Lògicament, i com a tòpic que és, la declaració de l'amenitat del fet de traduir o de la lectura del text resultant no és propietat exclusiva d'una llengua romànica concreta. Ho llegim també al proemi de la traducció italiana de la *Historia de duobus amantibus* d'Alessandro Braccesi (ca. 1478): «Ben è vero ch'io non ho osservato l'offitio di fidele traduttore, ma per industria ho lassate molte parti indrieto, le quali mi sono parse poco accommodate al dilectare et in luogo di quelle ho inserto contraria materia per continuare tutto il processo della historia con cose piacevoli et iocunde.» Per aconseguir el seu objectiu «piacevole», Braccesi decideix fins i tot canviar el final i casar els dos enamorats! (Enea Silvio Piccolomini, 2003, p. 58 i 61). El nostre traductor opta per realitzar allò que actualment definiríem més com un *rifacimento* que no una traducció formal. Al capdavall, el fet de retocar profitosament o, més encara, de compilar materials diversos, sobretot quan la manipulació tenia una finalitat doctrinal, homilètica o didàctica, no representava cap sorpresa per als lletrats medievals, com certifiquen Domenico Cavalca o, en les nostres lletres i seguint aquest mateix model, el Miquel Pèrèç de *La vida de sant Vicent Ferrer* (Ferrando, 1996, p. 79). Potser el context lúdic gestionat per Braccesi era allò que hi podia sorprendre una mica més, però sols una mica, atesa la correcció del final proposat.

I, ja que parle de Cavalca, convé tenir present que ell mateix havia explicat el seu sistema de treball, amb la traducció de textos cultes de diversos autors *retallats* d'ací i d'allà i reaprofitats en les seues obres. Un reaprofitament que, dins dels paràmetres medievals, implicava l'apropiació útil de les paraules que ja havia escrit l'autor original. Aquesta indeterminació d'autoria, que avui tant ens preocupa a crítics i escriptors, és més sagnant encara en la versió catalana pel fet que, qualsevol menció del fet de traduir realitzada primigèniament per Cavalca, un nou lector

troduisables a toutes vertus: dont pour celle cause fist par solempnelz maistres souffisans en toutes les sciences et arts, translater de latin en françois tous les plus notables livres» (citad per Monfrin, 1964a, p. 231).

podia i pot interpretar-la com una afirmació del traductor català. Francament, sense conèixer el model a partir del qual es treballa, hom assignaria al darrer arromançador afirmacions com aquestes, que pertanyen directament a Cavalca:

Car yo de mi matex poch o no res hic met si no en quant recull de certs libres e reduesch a orde de certs capítols diverses scriptures e dits de sancts sobre la dessús dita matèria e trashed-los en romans per utilitat de aquells qui no saben gramàtica o pur ab tot açò són tenguts e obligats a ésser pacients. Donchs axí com ya he dit la sentència de les paraules e dits d'aquesta obra no és mia, mas dels sancts e per tal que cascú la lou e-n traguem fruyt l'ordenar les paraules e lo romançar en alguna manera és meu e per ço aquesta cosa blasma-la quisvulla ab aytal pacte que prech Déu per mi (Cavalca, *Medicina del cor*, Biblioteca de Catalunya, ms. 475, f. 1v).

En l'altre pol, hi trobaríem explicacions com aquella de Sarriera al començament de l'arromançament del *Regimen de sanitat* de Vilanova: «E mestre Berenguer Sarriera, surgià, à'l treladat de latí en romanç, e à-y enadit aquest pròlec qui-s seguès» (Arnau de Vilanova, 1947, p. 99).

La manera de treballar de Cavalca, exposada en italià o en català, té també correspondència en altres terrenys, com ara l'historiogràfic. El manuscrit esp.13 de la Biblioteca Nacional de París presenta una de les redaccions catalanes de la *Histoire ancienne* (Navarro, 1999), encara que de fet s'hi mostra finalment, i sense cap declaració explícita, el resultat d'encastar manlleus diversos al text bàsic. En aquest cas, però, saber si el compilador i el traductor són la mateixa persona, o si la traducció és posterior o anterior a la compilació, sembla fonamental per a delimitar el caràcter de les feines en joc i per a evitar precisament allò que *retrèiem* al traductor de Cavalca.

6. En text complet o en compilació, la declaració tòpica del traductor d'oferir una versió fidel dels materials a la seua disposició pretén desvincular-lo, i de fet el desvincula, de la seua responsabilitat sobre el text final arromançat (Buridant, 1983, p. 108), encara que també pot encobrir una manipulació possible que el vulgaritzador amaga a la mirada indiscreta del lector. Jaume Conesa redacta el lloc comú, amb conceptes i paraules semblants, a les línies introductòries de les *Històries troianes*. Igualment Guiart des Moulins en la *Bible historique*, que ve a ser en molts casos la juxtaposició de la Bíblia i de la *Historia escolastica* de Comestor, quan diu que així ha trobat el text: «Si pri a trestous chiaus qui ces translations liront que, s'il y a aucune coze a reprendre en l'ordenanche du roumans, que il m'aient pour escusé. Car, seur l'ame de moi, je n'i ai riens mis ne ajousté, fors tant seulement pure verité, si com je l'ai el latin de la Bible trouvé, et des Histores les escolastres [...]. Je l'ai tret dou latin mot et mot» (Buridant, 1983, p. 108).

En aquesta mateixa esfera de les limitacions materials i humanes del traductor, reals —que també ho poden ser— o fictícies, s’han d’interpretar les freqüents referències al lector perquè esmene la traducció si ho creu convenient. Ho trobem en el pròleg de Giovanni da Salerno a la versió italiana del comentari de Simone Fidati da Cascia als evangelis, quan explicita coses tan interessants per a la sociologia de la traducció medieval com: «Sono alcune persone, a le quali forse non pare ben fatto ch’io abbia fatto questo, e spezialmente a petizione di femine. [...] Ma queste cotali persone non pare che sappiano ovvero non pensano che in alcune contrade è volgarizzata tutta la Bibbia e molti libri di santi e di dottori [...]. E se trova alcuno difetto o in sentenza o in volgare, dia la colpa a la grossezza del mio intelletto e de la mia lingua, e corregga o faccia correggere tal difetto con carità» (Leonardi, 1996, p. 188-189). Declaracions d’aquesta mena, que per nosaltres trencarien els límits establerts per a la propietat d’autor, no sorprenen en una edat mitjana que considera els textos un patrimoni individual en origen però universal en llur difusió i que, per tant, admeten l’apropiació, la imitació, l’ús. En to directe i amb voluntat pragmàtica, l’anònim traductor castellà de la *Commedia* de Dante exhorta el lector amb aquestes paraules expeditives: «quiero y suplico a todos quantos esta traducion, si la acabare, vieren, la reprehendan y enmienden, y den sobrella toda la fulminacion que les pareciere merecer mi ygnorancia; con tal condición, con todo, quel reprehender no sea de palabra solamente [...] sino quel que pusiere defecto lo muestre con el dedo y emiende con la mano, para que la caridad con que lo dixere haga fruto» (citad per Santoyo, 1987, p. 48). Hi ha, però, dos textos catalans molt interessants que articulen reflexions que van una mica més enllà d’aquests tòpics. Guillem de Copons, en la dedicatòria a Pere d’Artés de la traducció del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini, limita l’activitat potencial del corrector a uns continguts determinats, assignant a la pràctica jurisdiccions diverses a continguts diversos. Així ho indica quan s’adreça a Artés i, en general, a qualsevol lector possible promotor de futures esmenes: «pregant a vós, e a tots los ligents en aquell, humilment, vullen esmenar segons poran e sabran; però, mossènyer, si en les coses que toquen la santa fe cristiana he errat en res, yo·m sotsmet a correctió de la santa Esgleya» (Brunetto Latini, 1980, p. 73). L’altre text és la carta de Martí de Viciana a la seua esposa Damiata que fa de pròleg al *Comentari a l’Econòmica d’Aristòtil* i que tant deu a les paraules de l’Aretí, encara que no precisament en aquests fragments que ens interessen. Viciana hi desenvolupa els conceptes d’insuficiència del traductor i voluntat d’esmena del lector, alhora que hi fa servir novament la figura dels «alguns» altres lectors, aquells que han d’assegurar la plena difusió del volum: «si per vostra insigne honestat en algun capítol trobareu cosa que la necessitat del libre per donar compliment a la causa de son scriure yo he trasladat e a vós no és plaent, de aquell vos deman perdó, com en altra manera aquell perfectament no seria conplit, fent stima que sols lo que vos

serà agradable ab plaer serà per vós corregit [...] e si per a vós lo següent és scriure superflu, per alguns, que ygnoran lo que sabeu, serà profitós» (Martí de Viciana, 1982, p. 32). Allò que ara val la pena destacar d'innovador no són aquestes frases, sinó unes altres que remarquen el fet que, ara sí, la correcció pot afectar l'autoria de l'escrit: «si vós, ma senyora, de la matèria que el libre tracta quant al discret regiment volguéu scriure o al test de aquell fer-li la glosa, seria mudar lo nom al actor». Amb això i segons Viciana, el resultat de la versió entraria en les esferes del que, per Alfonso de Madrigal, seria la segona «manera de trasladar», en què «se fazen muchas adiciones e mudamientos, por lo qual non es obra del autor, mas del glosador (vegeu Recio, 1991, i els comentaris de Serés, 1997, p. 240-241). És clar, per una altra banda, que el valencià no hi volia oferir cap gran raonament teòric ni reflexions traductològiques sistematitzades, sinó més aviat una defensa —interessada i poc objectiva— de l'adequació del text català a les pàgines de l'Arctí que li servien de referència.

No és corrent descobrir una afirmació tan contundent sobre els límits de l'autoria, o almenys no és tan usual com altres variacions i elements de la petició (*supplicatio*) d'esmena, que sovint comporta, a més, la prèvia o paral·lela manifestació d'humilitat (*confessio*). Tampoc no n'és, d'habitual, encara que més freqüent, la defensa aferrissada del resultat del procés de vulgarització d'un volum concret i determinat. De fet, hi ha diverses estratègies textuales que, contràriament a l'apòstrofe directe al lector que l'invita a la intervenció, reivindiquen la idoneïtat de la feina i, per tant, la impossibilitat de millorar-la amb els materials a l'abast. Allò que era falsa modèstia en uns pròlegs ara esdevenia vindicació de la tasca realitzada, fàcilment comprovable pel lector o pel destinatari anant directament a l'original. És precisament allò que Pedro de Toledo aconsella de fer al destinatari de la versió del *More, el Moysen de Egipto*, de Maimònides,⁶ o allò que Íñigo López de Mendoza explica al *Memorial de cosas notables*: «y si algun capitulo de los que aquí estan, pareciere al que le leyere, que diffiere en algo del latin, vaya a los libros de Toscano, donde tambien se cuenta» (Laspéras, 1980-1981, p. 82). Joan d'Antioquia mateix, quan tradueix la *Retòrica* de Ciceró, és a dir, el *De inventione* més la *Rhetorica ad Herennium*, no té cap inconvenient a recomanar que, abans de judicar qualsevol pas de la traducció, el lector crític compare ben bé què diuen les dues llengües, en aquest cas el llatí d'origen i el francès d'arribada, per provar de perfeccionar-la.⁷ Era

6. «E porque la vuestra mercet sea mas contenta, auiendo o veniendo algunt maldezidor que se faze sabio letrado, la vuestra mercet sea de mandar leer el capitulo del ebrayco de qualquier trasladacion de quatro que fasta oy son» (citat per Schiff, 1905, p. 431 i s.).

7. «Quiconques donques lira ce livre ou l'estudiera ne soit pas presumpcieuz de reprendre riens desporvehuement affronté avant bien ententivement les II lettres dou latin et dou françois et examiné bien les II sentences par bon entendement et sain, et preigne garde diligenment selonc la grant force de l'art, si l'en le peut meauz faire sauuant la maniere dou tratter de l'auctour; et quant il aura tout ce fait,

una operació, la de la comparació dels textos, que ja sant Jeroni exhortava a fer al seu acusador Rufí per tal de demostrar-li la falsedat de les acusacions que li havia llançat, segons que llegim al final de l'epístola 57, *Ad Pammachium*. El fet que hom aconselle d'efectuar aital exercici no sempre garanteix i assegura, per tant, la sinceritat del traductor respecte a la seua pròpia professionalitat. Més d'una d'aquestes autodefenses podria considerar-se probablement una manifestació tòpica d'autenticació de fidelitat, una autenticació explícita que no ha de ser cronològicament ni necessàriament posterior a aquella que s'insinua amb la presentació del text original i el traduït en el mateix còdex, tal com apareixen algunes obres, sobretot religioses (fàcilment assequibles en llatí) i sobretot traduccions molt literals (que acomplien aleshores una funció més complementària que no substitutiva; vegeu-ne un cas a Martínez Romero, 2007). Poc importava si la presentació del doble text provenia de l'interès del traductor mateix o del copista, ni tampoc si el suposat original era el model concret de què se serví el traductor. Hi calia presentar o una imatge de fidelitat i rigorositat o una d'impossibilitat d'acomplir la tasca encomanada.

7. Les paraules de Jaume Conesa al pròleg de la traducció de les *Històries troianes* són paradigmàtiques quant a l'ús dels llocs comuns referits a la importància absoluta del llatí (vegeu Perujo, 1999), quan diu: «Car lo romans de aquelles, en esguart del lati lo qual es molt aptament posat, es axi com plom en esguart de fin aur», motiu pel qual, «si algunes paraules seran transportades o que parega que no sien confermes de tot en tot al lati, no sia imputat a oltracuydament de mi, mas que caschu entena que aquell transportament o mudament es per donar entendre planament e grossera los latins, qui son molt soptils». La subtilitat i la brevetat de la llengua culta són els seus signes distintius, i així apareixerà subscrit en les traduccions medievals a les diverses llengües romàniques. De qualsevol signe. De fet, sols cal llegir què deia l'Aretí en el català de Martí de Viciàna, quan aquest traduïa i desenvolupava algunes de les reflexions de l'italià en els fragments que fan de pròleg al *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil* a què ja m'he referit: «encara lo libre sia petit, la sentència de aquell és molt gran, e moltes de vegades se veu les coses petites de preu e stima ésser molt major que les grans» (Martí de Viciàna, 1982, p. 32). Sens dubte, un dels problemes amb què ensopegava el traductor era diferenciar entre el llatí clàssic, el vulgar i el medieval, però no l'únic. La percepció del llatí com una llengua flexional i, per això, capaç de vehicular subtilitats imperceptibles, més enllà de les morfològiques, sintàctiques i semàntiques,

si'l a bone raison et saine de reprendre, si peut reprendre hardiement: quar maintes fois avient qu'a bouche malade douce viande semble amere et qui a males lanternes, sovent se trabuche en voie» (citada per Monfrin, 1964a, p. 225).

fou l'argument d'algunes ratlles d'autors i de traductors, com el Cavalca de la traducció del *Dialogo di san Gregorio*, quan remarcava que l'ordre i l'extensió d'una frase llatina no tenien en general la mateixa dimensió en italià.⁸ Res comparable, però, amb la profunda reflexió d'Alfonso de Madrigal, el *Tostado*, en la versió del *Libro de las Crónicas o tiempos de Eusebio Cesariense* (vegeu Recio, 1991), on distingia «la primera causa de la mayor dificultad» de la traducció al llatí en el fet que tant la llengua llatina com la grega «son abastadas de palabras significantes para exprimir et declarar los conçibimientos», i això en les paraules primitives i en les derivades; altrament succeïa en la llengua vulgar, «por non seer los vocablos subjectos a alguna arte commo en el latin et griego son subjectos a las reglas de la arte gramatical». La constatació de la flexionalitat de les dues llengües cultes va ací, doncs, més enllà del lloc comú, que no per ser-ho deixa de tenir les seues raons de subsistència i d'acceptació. La «segunda causa» exposada pel Tostado no era tan sovintejada: «muchas mas cosas et conçibimientos se pueden significar por la lengua latina o griega que por la vulgar». S'hi constataven l'enorme força de concisió i d'evocació dels conceptes llatins i, alhora, l'admiració per una tradició retòrica, filosòfica i literària, generadora d'un impressionant cabal lèxic. Al capdavall, si amb prou feines el llatí mateix havia pogut traduir els conceptes i les lletres gregues, què hi podia fer el vulgar? O, si voleu, en paraules de Juan de Mena al «Prohemio» de les *Sumas de la Yliada de Omero*: «apenas pudo toda la gramática y aun elocuencia latina comprehender y en sí rezebir los eroicos cantares del vatiçinante poeta Omero; pues ¡quánto más fará el rudo y desierto romançe!» (Juan de Mena, 1996, p. 103). Afirmació que, de passada, ajudarà a justificar que Mena opte per «las sumas» de la *Iliada*, és a dir, per la *Ilias latina*, i no pel text complet homèric, que l'obligaria a adjuntar «aparato y compendio» i que en tot cas havia de demanar el rei mateix després d'haver llegit aquest primer apropament que ara li oferia.

Però el llatí també era subtil per unes altres raons. Si hi havia qualsevol relació mínima entre els clàssics i la Paraula bíblica, o, millor, si els textos antics llatins i —en menor dimensió— grecs contenien algun bri de la veritat revelada, lògicament els autors transmetien algunes obscuritats que ni ells mateixos tenien plena consciència de transmetre i unes paraules que calia interpretar convenientment i en la direcció adequada. El comentador-exegeta dels textos clàssics tenia aleshores la seua missió i les seues dificultats. Una missió i unes dificultats que de vegades hauran d'assumir els traductors mateixos. Fet i fet, descobrir la intenció i

8. «però che tal cosa pare ben detta per grammatica, che ridotta in volgare secondo l'ordine delle parole non pare niente, e meno utile. Ed alcuna volta una parola picciola per grammatica è di tanta significazione, che non se ne può trarre intendimento se non per molte parole. Ed alcuna altra volta per fare bel dettato si pongono molte parole, e volendole recare in volgare si possono e debbono per trarne più bella sentenza molto abbreviare» (citat per Leonardi, 1996, p. 184).

la utilitat de l'exemplificació ètica o esbrinar els sentits finals per damunt de l'expressió serà la feina d'algun traductor reconvertit en expositor, que, per tant, exerceix, directament i més enllà dels *realia*, la substitució —en part o en tot— del món referencial original, en lloc de la simple apropiació més o menys mecànica d'uns continguts. Òbviament, la direcció i les dimensions de la substitució, i els ulls del lector, en determinaran el resultat final.

**B. DE NOVETATS QUE NO HO SÓN I DE TRADUCTORS EFICAÇOS: UN PASSEIG
AMB ANTONI CANALS**

8. En la *Historia Francorum* (VI,ix; PL LXXI, col. 380-382), Gregori de Tours reporta la història de Domnolus, abat de París en temps del rei Clotacari, el qual, en conèixer la notícia de la seua promoció a bisbe d'Avinyó i, per tant, del canvi forçat dels seus cercles de relació, «nocte tota in vigiliis excubans» temorós «nec permetteret simplicitatem illius inter senatores sophisticos ac iudices philosophicos fatigari». L'actitud dels homes de paratge, atrets per retòriques i filosofies, preocupava el nostre personatge, fins al punt de llevar-li la son. Se sentia poc preparat i temia no poder estar al nivell intel·lectual requerit. Evidentment, el pobre abat reïx en el seu afany i aconsegueix mantenir-se molt cristianament en la seua avinyonesa durant vint-i-dos anys. És clar que Gregori de Tours emfasitza ací alguns elements de la narració amb vista a destacar les virtuts positives de Domnolus, entre les quals i molt principalment la humilitat i la simplicitat. En aquesta ocasió, el paradigma conceptual que s'hi intentava presentar trobava un aliat perfecte en la retòrica, on l'al·lusió a la debilitat, a la petitesa o a la poca preparació de l'orador esdevenia, com ja hem vist, gairebé un element ineludible per a la necessària captació de la benevolència dels auditoris. D'alguna manera, l'*Orator* de Ciceró ja exposava les línies clau d'aquest exercici de seducció, quan l'autor confirmava el seu temor de la crítica dels savis, la seua poca preparació i la migradesa del resultat final de la seua feina, realitzada més per deutes amicals (envers Brutus) que no per iniciativa pròpia (Curtius, 1955, p. 127-128). Les variables formals d'aquests tipus de presentacions retòriques tindran el seu camp de desenvolupament durant una bona part dels segles medievals.

Entre 1396 i 1404, tot just quan redactava el pròleg a la traducció del *De providentia* de Sèneca, el dominic Antoni Canals feia afirmacions que han contribuït a confirmar l'existència d'una renovació cultural, d'una divulgació dels clàssics mitjançant la traducció i d'unes persones capaces de fer-ho tot plegat, en aquell temps i en aquella geografia. «Tots los libres adés seran vulgularitzats», ens diu Canals, i tenim raons per a creure-ho; també que hi ha «homes de paratge» que llegeixen molt i que fins i tot —podem concedir-ho en principi— alguns posen en joc la raó natural en les seues argumentacions. Ho avalen sense més la copiosa ac-

tivitat traductora durant els regnats de Pere el Cerimoniós i els seus fills i les pàgines escrites per Bernat Metge. Fóra ingenu, tanmateix, creure que totes les idees i asseveracions de Canals han d'interpretar-se com l'explicitació de concepcions estrictament personals desvinculades d'una tradició retòrica i literària, desvinculades al capdavant de l'exercici de l'*ars dictaminis* que són gran part dels pròlegs de l'autor (De Nigris, 1991). Ens podem ben creure que el dominic valencià posava en funcionament el seu bagatge cultural i la seua demostrada habilitat redactora quan deia, per exemple:

confés, en veritat, que moltes e diverses veguades me abstinch de apparèxer devant persones de gran stament, tement-me que no-m entremesclen en alguna difficultat de la qual no-m puscha descabollir.

A més de ser una afirmació poc creïble en boca d'un teòleg àulic, té massa semblances amb declaracions com aquella de l'abat de París reportada per Gregori de Tours, sense que amb això calga pressuposar una dependència directa de la *Historia Francorum*. Atesa la difusió del tòpic, tampoc calia. Com Gregori, Canals optava per fórmules d'humilitat, de poca preparació i d'insuficiència, poc originals i gairebé exigibles, previsibles en una època medieval tardana (Martínez Romero, 1998, p. 105-107).

No són les úniques fórmules que hi fa servir Canals, però. De fet, quan adreça la versió senequiana al governador de València, Ramon Boïl, tot fent-hi constar que aquest l'havia afrontat «ab pus difícils passos, als quals sobtosament respondre és cosa molt difícil» i alhora confirmant que el rei mateix l'«entremescla en alguna difficultat» aquesta vegada del «temps de la mort de Jesuchrist», cal pensar que, al marge de raons personals, s'hi despleguen impulsos retòrics ben definits. Evidentment, el fet que Boïl fos l'encarregat de vigilar la —sembla— poca efectivitat de la feina del dominic com a lloctinent de l'inquisidor general del Regne de València (Antoni Canals, 1935, p. 23) és motiu més que suficient per a dedicar-li unes pàgines. Ara bé, la referència a un governador i a un rei capaços de posar en dificultats Canals no deixa de tenir relació amb aquells fragments dels pròlegs dels traductors romànics on hi ha una exquisida cura a fer veure que l'arromançament serveix només de suport a la lectura (perquè els receptors directes ja en coneixen la llengua d'origen i tenen una formació més que suficient) o que pot servir a uns altres individus no tan ben instruïts com els destinataris inicials de la versió. De fet, «un rei il·lustrat és com un ase coronat», com bé recordava Joan de Salisbury (*Policraticus*, IV, 6). Els lectors eficients de Joan de Galles també devien apreciar la importància de l'asseveració, o bé directament en l'original o bé en la traducció catalana del *Breviloquium*, allà on diu: «Per la qual rahó lo rey dels romans informà lo rey de França que los seus fills feés instruir en les arts liberals, dient-li

que'l rey illiterat és semblant a asse coronat» (Joan de Galles, 1930, p. 65). Fins i tot Leonardo Bruni recorda el concepte en una «carta mensajera» a Joan II de Castella, que al capdavant servirà de pròleg a la primera traducció castellana de l'obra llatina, la *Summa siquier introducción de filosofia moral*: «ego tamen Regem vix puto, qui litteras nesciat. Nec porro mihi quicquam videtur tam regium, quam et laude rerum eminere, et scientia literarum ornari: ca con todo yo me pienso que apenas sea rey aquel que non sabe letras, por quanto a mí non me paresçe cosa tan real nin que tanto sobrepuje en la loança de las cosas, como omne sea arreado o apostado de çiença de letras» (Leonardo Bruni, 2004, p. 82-83).

Lògicament, i atesa l'equació proposada per Salisbury, els traductors s'afanyaven a confirmar la preparació del comitent, que ara buscava oferir un bé públic, o a destacar la comoditat que suposava per al destinatari i, en general, per a qualsevol lector llegir en la llengua materna, per damunt d'una llengua adquirida com el llatí.⁹ En una altra direcció, els autors de les versions podien remarcar les raons per les quals un gran senyor no dominava la llengua de cultura; entre aquestes, no faltaren excuses com la falta de temps a causa de les ocupacions pròpies del rang¹⁰ o la ja vista de les subtilitats llatines. Per exemple, el comitent anònim de les *Històries troianes* catalanes, aquell «noble hom e de gran compte» que podem suposar pura figura de dicció protectora dels errors del traductor, en tant que presumptament forçat a acomplir el treball en temps de moltes ocupacions, hi és presentat com a persona que, «jatsia ell entenes queacom de lati, empero per la subtilitat dels latins, segons los quals les dites histories son compostes, dehia que no les podia perfetament entendre, per que non podia hauer aquell plaher ne la intencio ques pertayn» (Miquel i Planas, 1916, p. 3-4). I, ja que hi som, permeteu-me que reivindicue la creença personal, que no sé si algun dia i algun paper d'arxiu desmentiran, que el treball de Conesa obeeix a una iniciativa personal, no a la comitència reial (com va saber veure l'editor Miquel i Planas, 1916, p. xxvii-xxix) ni a la d'algun membre de la família Sescomes, que semblen més aviat i en tot cas

9. En el pròleg de Jean de Meun a la versió de la *Consolatio* de Boeci llegim unes paraules també retrobables en la tradició catalana: «Ja soit ce que tu entendes bien le latin, mais toutevois est de moult plus legiers a entendre le françois que le latin.» Copeland (1991, p. 135) hi creu veure, més enllà del desenvolupament del tòpic, l'intent emfàtic i del tot intencionat d'identificar el rei com un membre del públic en vulgar.

10. Com en el pròleg al *De insigniis et armis* de Bartolus, traduïda o copiada en castellà per un cert Ludovicus Bachalareus i destinada al Marqués de Santillana, segons creu Schiff (1905, p. 231): «et [con] aquella vista oue memoria de un tratado que el muy excelente dottor Bartolo en latin conpuso sobre las devisas et armas. Et porque a los seruidores conuiene que sus pensamientos todo[s] siempre sean de ynquerir en que conplazer podrian a sus señores, et por tanto yo, commo pequeño seruidor de vuestra merçed, acorde et pense de declarar el dicho tractado et lo tornar et mudar de la lengua latina en el nuestro vulgar para seruiçio de la vuestra merçed. Et esto por vuestra merced non se auer dado a la lengua latina con ocupacion de otros arduos negoçios que, desde su tierna edat, syempre touo».

peticionaris o posseïdors de còpies manuscrites. Altrament, quin sentit té no especificar amb nom i cognoms el promotor d'una iniciativa tan beneficiosa com facilitar l'accés general a les famoses històries dels troians? Probablement, en aquest cas calga pensar en una formulació semblant a la d'aquelles versions que diuen deure's a l'impuls d'una amiatat que no s'hi declara. L'Inca Garcilaso s'hi fa eco en el pròleg de la traducció dels *Dialoghi* de León Hebreo (Madrid, 1590) precisament per desvincular-se del tòpic i per reivindicar-se, per afirmar la sinceritat de les seues paraules:

En los prohemios de muchas traducciones que de varias lenguas he visto hechas en la española, he notado que en los más de ellos se disculpan sus autores, diciendo que su intención al principio no fue de sacar su obra a luz, sino que la importunidad de los amigos que la vieron le forzaron a que la hiciese. Esto antes que yo lo experimentara en mí, me parecía que era una manera de echar a espaldas ajenas lo que ellos podían temer por su atrevimiento o descuido (Garcilaso Inca de la Vega, 1996, p. 18).

9. Retornem, però, a Canals, que ens servirà de guia eficaç durant una estona en aquest recorregut per les traduccions medievals. Quan aquest explicita, ni que siga tòpicament, que hi ha un públic que demana respostes raonables i enraonades sobre la providència de Déu que vagen una mica més enllà de l'àmbit estricte de la teologia a l'ús, i que això és el que oferirà amb la versió de l'obra de Sèneca, hi apunta més unes causes que no unes intencions. Tanmateix, aquestes s'evidencien quan el traductor rebutja tant el suïcidi com a sortida digna d'una vida en desacord amb la natura i amb la persona, com l'allusió al «*fatum*» com a concepte diferent del de la providència divina del cristianisme. Aleshores Canals opta per donar-li, a Sèneca, una clara lectura, una «intenció» moral que ja tenia en la tradició medieval, però que el nostre traductor presenta com a original. Les *intentiones scribentis* són comprovables, doncs, en el *De providència*, com també l'exposició d'un raonament que fa possible la lectura en la direcció pertinent. En aquesta mateixa direcció s'han d'interpretar les reflexions que es vessen al *Valeri Màxim* sobre l'ús d'exemples de pagans o sobre les raons que el menen a redactar una segona traducció més atenta a la lletra de l'escrit. Ara Canals fa servir els materials —els originals i els exegetics— amb una clara i manifesta intencionalitat didàctica, això sí dirigida a un lector general que no és el destinatari directe i concret de la traducció, el cardenal Jaume d'Aragó, per al qual el dominic destina mitjans, paraules i raonaments més atractius i més adients (Martínez Romero, 2001). Canals no és, ni de bon tros, el primer ni el darrer a utilitzar els textos clàssics per a vehicular i enfortir la doctrina cristiana (Badia, 1991, p. 37). Ja en el pròleg del segle XII que servia d'*accessus* a les *Heroides* —i n'és sols un exemple— hom manifestava la *intentio auctoris* tot recordant que les pàgines d'Ovidi exemplificaven

el foll amor i que, per tant, podien ser útils per a censurar l'amor deshonest, exhortar a la virtut i rebujar els vicis —i ara caldria recordar Joan Roís de Corella. No hi feia altra cosa que redimensionar el text clàssic segons uns esquemes ideològics predeterminats.

10. Canals tampoc no és l'únic que sembla poc conseqüent amb el que algunes vegades diu o explicita al pròleg; i això perquè, com ja ha estat dit, paraules prologals i text traduït responen a «gèneres» diversos, amb elements, motius i estratègies igualment diversos. Al *Valeri Màxim*, el nostre autor ens dirà que en rebutja la primera traducció al català perquè és massa complexa i poc ajustada a l'original, tot i que sabem que Canals hi fa servir el comentari de frare Luca (Avenoza, 2000) i algunes altres llicències a l'hora de dur endavant la pretesa traducció a la lletra. Evidentment no és únic quant a l'ús de comentaris escolars perfectament consolidats com a part de la tradició textual de l'obra en qüestió, i per això ben sovint indistingibles del procés de difusió i «millorament». Un munt de traductors optaren per un model comentat i desbrossat de les dificultats inicials de la interpretació, paït i depurat per la *lectio*, com ara John Walton, traductor en vers de la *Consolatio* de Boeci en 1410, que declarava comportar-se i actuar com un *fidus interpres*, sense corrompre la sentència de l'autor i conservant al màxim la paraula boeciana. Walton no descobreix obertament, però, el deute que la seua versió contrau amb els comentaris de Trevet i amb el *Boece* de Chaucer, no per cap afany d'usurpació d'autoria —conceptes anacrònics—, sinó més aviat per assegurar la correcta recepció —i, per tant, el control— del discurs acadèmic com a accés sancionat a l'obra en qüestió. La fidelitat interpretativa és al text universitari, no a l'original de Boeci (Copeland, 1991, p. 147). Salvant les distàncies evidents i inevitables —frare Luca no és Trevet—, és allò que més matusserament intentarà realitzar el nostre dominic amb el *Valeri* i amb altres textos mediatitzats.

No sempre s'oculta, però, la dualitat, el joc dialèctic entre allò que és estrictament el text i allò altre que serveix d'acompanyament interpretatiu o paratext. De vegades, per qüestions pràctiques, ideològiques o professionals, hom hi remarca la distinció. Berenguer Sarriera, cirurgià reial de coneguda nissaga i traductor del *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova per a Blanca d'Anjou, hi dóna fe d'una diferència de lectors, de gèneres i d'espais, i també dels components utilitaristes que s'hi contenen i que determinats destinataris no formats acadèmicament apreciaran:

vuyl enadir en aquest libre alsunes notes per los marges en manera de rúbliques, per ço que aquels qui legiran en aquest libre pusquen pus leugerament trobar la propietat del ajudament ho del noyment de les coses qui açí són nomenades per regiment de sanitat; per ço cor aquels qui s'an ajudar ab los libres qui són en romanç, no poden aver estudiatz tantz libres que leugerament pusquen trobar la propietat del regiment dejús escrit (Arnau de Vilanova, 1947, p. 101).

Ja sabem que, tot i que elaborat concretament per a Jaume II, el *Regimen sanitatis* gaudí de notabilíssima difusió des de ben aviat en la llengua original i després en català, hebreu i castellà (Paniagua i García-Ballester, 1996), amb la qual cosa perdé el caràcter individualitzador de la destinació primigènia. Ara bé, fent costat a Sarriera, trobarem tota una multitud de traductors que especifiquen els diferents nivells de text i de comitents, alguns dels quals demanen explícitament l'elaboració d'un treball a la lletra, deixant les gloses, les anotacions i els comentaris en el lloc adequat per als paratextos, lloc que en algun cas també serveix per a l'exercici lliure del preassaig medieval (sobre el qual teoritza intel·ligentment Morrás, 1995).

11. Una mínima variació del lloc comú, una col·locació en un punt determinat, un desplaçament d'un motiu d'un tipus concret de traduccions a un altre o el reviscolament aparent d'un argument poc sovintejat obren les portes a interpretacions i a reflexions tant literàries com traductològiques i ideològiques. Permeteu-me que pose en paral·lel, i sols per un moment, l'afirmació de Canals que ha ensopegat amb el *De providentia* «escartegant sent Gregori en los Morals, per donar ampla solució a les dites qüestions» amb altres passos d'uns altres traductors sorpresos agradablement i sobtadament per la troballa d'un volum, d'una obra excepcional. És el que ocorre a Pere Saplana amb la *Consolació* de Boeci (Riera, 1984, p. 299) o a Martí de Viciana amb l'*Econòmica* aristotèlica comentada per Leonardo Bruni: «E per conplir més mon desig, ha'm Déus deparat hun libre entre mans, de Aristòtil, que en grech és apellat *Econòmica*, lo qual en nostre vulgar parlar vol dir tant com "Regiment de casa"» (Martí de Viciana, 1982, p. 31). D'igual manera, Antón Çorita quan adreça al Marqués de Santillana la traducció castellana del francès *Arbre des batailles* d'Honoré Bonnet, on manifesta que «bien creyo que sse rrecuerde a la vuestra magnifiçençia, como pocos dias sson passados que en Guadalajara, estando yo en vuestra muy noble camara, abriendo algunos de vuestros libros, de los quales entorno de vos todauia grant copia sse falla, me vino entre las manos uno, intitulado arbol de batallas al rrey de Françia inbiado, copilado por aquel sabio e grandissimo letrado Honorar Boner». En aquest darrer cas, el lloc comú de la troballa fortuïta s'alia amb aquell altre tan habitual de l'interès general que pot tenir l'obra: «Era aqueste libro en lengua gallica o françesa escripto, la qual non enbargante que a vos muy noble señor sea llana, quasi asi commo materna [...] enpero todos los de la vuestra noble casa, nin aun otros muchos deste rregno d'Esperia, por el lenguaje seer pelegrino, non lo entienden» (Schiff, 1905, p. 376-377). Les esplendideses del recurs afavoriren que fins i tot Baltasar de Romaní l'usàs en l'«Epístola de don Baltasar de Romaní al excelentíssimo señor el Duque de Calabria» que fa de davantal a la traducció de les poesies marquianes:

como ya la experiencia del mundo y mi edad me retruxessen en los baxos techos de mi casa buscando algunos libros en que leyese, hallé entre los otros las moralidades de Osias Marco, cavallero valenciano, en verso limosín escritas. Y trabojando dentender sus dificultades, tantas vezes leyendo lo que dudava puse la vista por sus metros, que fui movido a traduzillos en lengua castellana por su mismo estilo.

Romaní acabà amb un altre recurs també usual, la demanda d'esmena d'errors: «que vuestra excelencia a los sabios mande corregir mis faltas» (*Las obras del famosissimo filosofo y poeta Mossen Osias Marco*, València, Joan Navarro, 1539, f. 1v).

Si, per nosaltres, en la versió de Saplana l'element remarcable —i encara— era trobar-se un text comentat,¹¹ en Çorita una projecció propagandística de la figura literària del Marqués de Santillana i en Viciano la mediació de Bruni, en el *De providència* l'element afegit és precisament allò que Canals busca i no troba o, més ben dit, allò que troba (Sèneca) en lloc d'allò altre que anava suposadament buscant (sant Gregori), perquè s'estableix, en el lector, una relació d'identificació final entre els dos autors, de manera que el Sèneca moral pot *aparentar* acomplir, en aquell context concret, allò mateix que sant Gregori.

El lloc comú de la troballa casual de l'obra objecte de la traducció, per tant, té connexions amb dos tòpics més, perfectament definits, com són l'arrapament o l'atracció directa pel text, visible en Canals —però també i per altres motius en Arnau de Vilanova,¹² per exemple—, i la selecció-elecció entre un conjunt de pos-

11. Encara que no sempre el comentari resultava positiu per als interessos del lector i/o del traductor. En la carta de Ruy López de Dávalos al traductor castellà (que ell anomena «mi verdadero amigo») del *De consolatione* llegim, per exemple: «E commo quier que yo he leydo este libro romançado por el f famoso mestro Nicolas [Trevet], no es de mi entendido ansi commo querria. E creo que sea esto por falta de mi ingenio, y aun pienso fazerme algun estoruo estar mesclado el texto con glosas lo qual me trae una grand escuridad. E auria en especial gracia me fuesse por vos declarado, en tal manera que mejor lo podiesse entender, guardando las palabras con que el actor se rrasona, señalando en la margen lo que vuestro ingenio podiere para que yo syn compañero el texto pueda entender. E faziendo lo ansi resçebire de vos el mayor benefició que un amigo de otro puede resçebir.» I el traductor respon, entre d'altres coses: «E commo quier que al comienço de toda translaçion se deua anteponer algo, para mejor entender la cosa de que se tracta, pareçeme sobrado fazerlo yo aquí por que vos, señor, auiedo leydo assaz aquesta obra aures mejor sabido la intençion de su actor, e para sentir mas puro el dulçor de sus razones, pues deseades gostar syn mezcla el sabor de su fablar, commo sea muchas vezes que por la diuersidad de las lenguas se fallen algunas palabras que no son mudaables sin gran daño suyo, [...] donde tal diçion fallare quedara en su propio vocablo o se trocara por el mas cercano que en nuestro vulgar yo fallare, poniendo de fuera otros en su fauor que al poder mio sostengan su mesma fuerça» (Schiff, 1905, p. 177). Sobre els problemes de lèxic i de translació de conceptes, vegeu més avant, a l'apartat 14.

12. És sabut que Arnau de Vilanova presentà la *Philosophia catholica et divina* com si hagués estat dictada per revelació divina, una presentació que té molt a veure amb la denúncia que hi fa Vilanova dels excessos de l'estament eclesiàstic seglar i regular. L'«arrapament diví» és descrit per l'autor en carta adreçada a Bonifaci VIII adjunta a la *Philosophia*, fàcilment llegible a Rubió i Lluch, 1908 [2000], p. 29-30.

sibilitats, ben sovint motivada pel benefici final. En uns versos coneguts, sant Isidor ja invitava a escollir i a llegir, dels diversos títols dels prestatges, els semblants a les roses i no a les espines. Probablement volia referir-se a la tria dels llibres de més qualitat literària (Curtius, 1955, p. 644-645), però, a través de les múltiples transferències i simbolismes, el lector medieval podia interpretar l'elecció en sentit ideològic i religiós, no literari: «Sunt hic plura sacra, sunt mundalia plura; / ex his si qua placent carmina, tolle, lege. / Prata uides plena spinis et copia floris; / si non uis spinas sumere, sume rosas.» Alonso de Cartagena, en el pròleg a la versió del *De senectute* de Ciceró, conjuminava i resumia magníficament els conceptes ara considerats: «así como los vezinos e amigos suelen embiar a las vezes hun pichel pequeño de vino de cuba furada, así yo de la bodega de Çiçeron vos embío este pequeño pichel. [...] E como en ella [la bodega] oviese tractados de munchas maneras, paresçióme bien propio aquel que intituló a la vegez» (Alonso de Cartagena, 1996, p. 156-157). Manllevar un bon vi, una bona sentència, un notable ensenyament, i, per contra, rebujar allò que és dolent, impertinent, molest, insà, forma part del bagatge cultural de l'occident medieval.

12. A l'hora de mamprendre una traducció, i com a primera dificultat, hom havia de trobar un text base adequat, un original o una *expositio*, un text comentat, glossat o sense cap mediació. Amb tot i això, les referències al volum concret usat o buscat s'han d'avaluar correctament, sobretot per a evitar adjudicar velleïtats filològiques a traductors que són lluny dels interessos humanístics. Evidentment, no en tenia cap el traductor de les *Històries troianes* quan afirmava que «aytant com mils pore me enten a conformar al test de les dites histories, aytals com yo les he, reduint aquelles de lati en romanç, axi com dit es» (Miquel i Planas, 1916, p. 5), descarregant més d'una culpabilitat sobre la lliçó de partida, que esdevenia així l'excusa òptima, la raó i l'origen de tots els béns i els mals. Més complexes de calibrar són algunes altres consideracions, com aquelles que Canals vessa al pròleg —sembla que excepcionalment propi— a una exposició anònima del *Pare-nostre* amb evidents ressons escolàstics, traduïda pel dominic valencià mateix i editada fa cinquanta anys per José Vives, que considerava el preàmbul «una de las más sabrosas muestras de su prosa religiosa, elegante y fluida» (Vives, 1955, p. 137). Canals diu:

Plague a la divinal bonea, no ha molts dies passats vostra humilitat venc a la mia cella portant un cistern dins lo qual eren exposates les oracions de la Ave Maria, del Pater noster e de la Salve Regina, les quals obres ab gran diligència ELL havia encercades. E com a petició vostra dins la mia cella yo legís les dites oracions exposates en forma de contemplació, fuy axí esbayt en lo legir que no sebí clarament ya de quin doctor era [...]. Lig yo e relig la dita scriptura e adés me donava vijares sia obra de mestre Bonaventura, adés de mestre Ozibert [bisbe Osbert o

Osbert de Clare], adés me ve en la pensa que algun sant àngel la haia revelada a algun solitari cartoxà o a algun solitari heremita. [...] E com vos me pregàssets que la dita obra volgués arromançar per profit de molts, no m'y son volgut trigar [...]. Mas requir e prech a vos, mossenyer, de dues coses. La primera és que la dita obra sia comunicada indiferentment a tot hom qui la vulla [...] (Vives, 1955, p. 140-141).

Lògicament hi apreciem detalls relatius a la materialitat del treball (aquell sextern portat directament a la cel·la), com també llocs comuns com el benefici general del resultat o la «inflamació» gojosa pel descobriment i la lectura del text. Ara bé, a més a més de la interessant menció del comitent com a garant de la bona difusió de l'escrit, observable en algunes altres poques traduccions, convé remarcar l'afirmació que el text de base són «oracions exposades en forma de contemplació», amb la qual cosa s'hi confirmen tant el format (exposició) com la formulació conceptual (contemplació), habilitada per la menció de Bonaventura.

Amb tot, el comentari català potser més directe, enraonat i conseqüent sobre el model utilitzat per a fer una traducció és propietat d'Arnau d'Alfarràs, quan tradueix la *Regla* de sant Benet i afirma que, «per no desviar a vera intenció de la dita regla, he pres per mestre Zmaragde, la exposició del qual és pus comuna als monastirs de monges negres que de Bernat, Beda ne Pere Boher, ne d'altres glosadós de la dita regla; e la dita exposició de Zmaragde se lig comunament en los dits monastirs, e no dels altres» (Badia, 1984, p. 834-835). Seguidament emmena la reflexió cap a la crítica de les versions catalanes anteriors (tot indicant la còpia exacta que fa servir per a la consulta i el lloc on la trobà). Per fer això, avalua els resultats diversos de la traducció d'un mot llatí concret, *Eptaticum*, amb argumentacions de tipus etimològic. Sense cap mena de dubte, hi trobem conceptes i idees retrobables efectivament en sant Jeroni, i fins i tot —però sense necessitat de dependència directa, perquè són presents en uns altres textos, com després veurem— en el *De interpretatione recta* de Bruni, com ara la necessitat d'oferir un text presentable i comprensible al lector (la qual cosa suposa un domini de la llengua d'arribada i de partida), no deixant paraules de l'original sense traduir o traduïdes per mots sense sentit. L'afirmació d'Alfarràs que «la translació del tercer no és interpretar, mas obfuscar, com “octatge” sia pus difícil de entendre que *Eptaticum*» corre paral·lelament amb «Hoc non est interpretari, sed confundere, nec lucem rebus, sed caliginem adhibere» de Bruni.

És absolutament evident que hi ha un desenvolupament filològic de l'argument que Alfarràs utilitza per a justificar una altra versió, però no necessàriament que el traductor hi tinga una actitud filològica sistematitzada, pròpia i assumida, ni que les seues afirmacions sobre el fet de traduir provinguen d'una reflexió d'abast general sobre la base dels grans pilars de la teoria medieval. De fet, ja al segle XI, Ephrem Mtsiré, traductor al georgià d'una *Vida de sant Joan Damascè* grega provi-

ment d'una tradició textual complexíssima, per realitzar la seua feina utilitzà i comparà prèviament diversos comentaris dels psalms existents als prestatges de la biblioteca de Sant Simó. També és Efrem mateix qui ens hi dóna la informació sobre la seua tècnica de treball i el lloc on féu la consulta del material bibliogràfic (Flusin, 1989). L'activitat intel·lectual d'Alfarràs i de Mtsiré es limita als textos religiosos, per bé que no teològics, i això ens introdueix en un àmbit molt concret i exigent, dins d'una tradició molt contrastada i sobretot diferent d'aquella altra en què ja al segle XIV i en altres latituds s'inclouen els textos clàssics.¹³

Abans d'abandonar la traducció d'Alfarràs i introduir-me en els dominis de Ferrer Saiol, m'interessa recuperar una afirmació seua, concretament quan diu que el traductor massa fidel al llatí fa una versió «sens art e sens profit», gairebé com «dir lo latí en so de romanç» (Badia, 1984, p. 835). Tot i que l'asserció i allò que implica han permès de realitzar valuoses aportacions per a la història de la llengua i per a l'estudi del fenomen de les dobles versions (perfectament estudiat per Nadal, 1992, p. 88-101), la declaració no era nova dins la història de les traduccions romàniques pel fet que anteriorment ja s'havia advertit del resultat lingüísticament i culturalment híbrid dels arromançaments massa literals. Jean de Meun, al pròleg de la traducció de la *Consolatio* de Boeci, explicitava les inconveniències d'una traducció literal per a un públic laic, que no podia pas entendre el llatí pel francès: «Car se je eusse espons mot a mot le latin par le françois, li livres en fust trop occurs aus gens lais et li clers, neis moiennement letré, ne peussent pas legierement entendre le latin par le françois.» I és que afirmacions com les anteriors, més enllà de l'ús d'un recurs, comencen a mostrar la necessitat de verbalització del concepte de «diferenciació» i, per tant, de singularitat i no-subsidietat de les llengües vulgars, en el terreny de l'escriptura i en l'àmbit de les traduccions. Una diferenciació que comportava una autonomia que, en recursos i en mitjans, el vulgar no era capaç d'oferir totalment encara.

C. LES HABILITATS PROLOGALS DE FERRER SAIOL

13. L'*Opus agriculturae* de Palladi tingué una difusió i una manipulació importants en català. De fet, hom parla dels *Palladis* per referir-se a una versió probablement d'origen valencià, a una altra de deguda a un compilador que hi afegí

13. I no sempre clàssics. Un cas curiós és el de John Kirkeby, capellà d'Enric VI d'Anglaterra, quan intenta aconseguir un text del *Testamentum* pseudolullà: a causa de la insuficiència filològica del model llatí que té al davant —una retraducció del català realitzada per un cert Lambert (Londres, 1443)—, decideix controlar directament la versió catalana i afegir-hi a tall de glosses lliçons de la versió francesa anglonormanda: «predicta translatio mihi, Johanni Kirkeby, in multis non placuit [...] conscripsi manu mea propria capitulatim Testamentum in utraque lingua [...] ad maiorem lucem veritatis percipiendam» (vegeu Cifuentes, 2002, p. 237).

moltes observacions personals, a una tercera datable al voltant de 1475 i a una quarta responsabilitat de Ferrer Saiol (Cifuentes, 2002, p. 289-291), que és aquella que ara mateix centrarà la meua atenció. La versió d'aquest alt funcionari de la Cancelleria Reial i padrastrastre de Bernat Metge conté, en el pròleg, alguns elements molt interessants per a l'estudi dels usos i costums de la traducció medieval, però em sembla que en una direcció ben diferent d'aquella que se li ha donat ben sovint. Perquè un dels beneficis que ens proporcionen els raonaments de Saiol és precisament fer-nos veure les increïbles contradiccions en què queien ben sovint els traductors en el seu afany de transportar les idees i els textos clàssics i no tan clàssics i de conjuminar-ho amb un seguit de llocs comuns i apreciacions generalistes arrelades en la tradició romànica. Un dels casos més flagrants i manifestos d'aquestes contradiccions de què parle, el trobem quan directament Saiol declara:

E après, per caritat que havia de Déu e dilecció a la cosa pública, copilà e ordenà lo present libre, en latí, ben curt e breu y molt soptil, no contrastant que en lo prefassi de son libre hagués protestat que la art de agricultura deu ésser tractada per hòmens grossers als quals no deu hom parlar subtilment, axí com si eren hòmens de sciència (Giner, 1986, p. 100).

El funcionari reial amb prou feines aconsegueix acordar la declaració de l'autor llatí Palladi que aquelles pàgines, dedicades al noble art de l'agricultura, podien anar adreçades també a un públic molt menys elevat que el d'altres esferes del saber, i el tòpic dels pròlegs de les traduccions medievals que el llatí, per la seua pròpia configuració flexiva i desinencial, era una llengua breu, curta, transmissora de les *subtilitats* conceptuales que una llarga tradició havia consolidat. El «no contrastant» de Saiol assenyala obertament la dificultat de diferenciar llengües diverses amb destinataris diversos; d'assimilar que el llatí, per als romans, era la llengua habitual i, per tant, contenidora d'un ventall de capacitats, nivells i àmbits d'ús lingüístic. No diferenciar entre llatí clàssic i llatí vulgar fou habitual en l'època medieval, i Saiol ho mostra perfectament, a desgrat seu. El nostre traductor, però, hi persistí, de manera que, després d'utilitzar el lloc comú de la brevetat del llatí, hi afegí el del benefici —del *prodesse*, ja testimoniats per la difusió del tractat des de temps antic— d'aquell llibre «útil e profitós a tots los hòmens» que ara, gràcies a la versió i, per tant, a l'esvaïment de les subtilitats, efectivament era capaç d'arribar fins a les persones més ignorants, als «llauradors e persones que conreen la terra», sostenidors de la cosa pública en tant que extremitats inferiors del cos social, tot utilitzant una correspondència entre els diferents estaments i les parts del cos de gust i ús medievals.

14. M'interessa tant assenyalar aquestes contradiccions i la dificultat d'encaixar llocs comuns romànics amb afirmacions dels autors originals passats pel

filtre del traductor (i poc importaven al lector general la sinceritat i la veracitat de les paraules que s'assignaven a l'autor), com també dilucidar els tractaments i les filiacions d'altres manifestacions. En destaque principalment una que ha merescut atenció per la profunditat de la reflexió i perquè és l'excusa fonamental que Saiol hi fa servir per a justificar una altra versió de Palladi. Llegim els raonaments del funcionari:

E és çert que lo libre de Palladi, per la gran subtilitat e brevitat de vocables que no són en ús entre nosaltres en Cathalunya, ne encara en Espanya, és molt avorrit e rebujat e menspreat per tal com no·l podien entendre, encara que alguns se'n sien fets aromançadors, los quals no an aguda cura de declarar molts vocables que y són no coneguts ne usats en nostre lenguatge, mas que·ls an posat simplement, segons que·ls an trobat scrits en lo latí, de manera que si poch són entesos en romanç, encara que en moltes partidas del romanç no an expressat ne dit lo enteniment de Palladi, ans y an posat contrari en derogació e per indici [per «perjudici»] de Palladi (Giner, 1986, p. 101).

És a dir, a causa de la dificultat de trobar els mots catalans corresponents, alguns traductors havien usat directament —com es queixaran temps després Alfarràs i Bruni (aquest amb alguna excepció)¹⁴— la paraula llatina o havien expressat erròniament «lo enteniment de Palladi». Unes dificultats que de vegades no es limitaven al llatí, com demostren els problemes de l'arromançador anònim de les *Històries romanes* amb alguns mots francesos transliterats al català que esperen una possible i ulterior revisió (Wittlin, 1963-1968, p. 299-300), ni tampoc es limitaven sempre al lèxic, com es comprova en la transposició sintàctica d'alguns passos de l'*Isagogicon moralis philosophiae* al castellà, on el traductor optava pel calc de paraula a paraula sense entendre ni interpretar correctament la frase de Bruni (Leonardo Bruni, 2004, p. 49).¹⁵

Centrant-nos en el treball de Saiol, en principi sobta que, unes quantes ratlles després de la declaració d'incompetència dels traductors anteriors, demane perdó per si de cas no ha interpretat correctament «alguns vocables de sements o de arbres o de altres coses», amb la consegüent apellació al lector perquè esmene la feina, entesa doncs com en progrés continu i sempre perfeccionable durant el pro-

14. «tamen dabo veniam in quibusdam paucis admodum peregrinis et reconditis, si nequeant commode in latinum traduci» (Viti [ed.], 1996, p. 190).

15. En aquesta direcció, Joan d'Antioquia, traductor de Ciceró al francès (ca. 1282), destaca que «ne les proprietés des paroles ne les raisons d'ordener les araisonemez et les diz dou latin ne sont pas semblables a celes dou françois»; és a dir, la diferència va més enllà de qüestions lèxiques. Aquestes consideracions, com que són una excepció, confirmen la regla que «la mayoría de los traductores suelen contentarse con sugerir al lector que, cuando intentan traducir del latín al romance, el problema más grave con que se encuentran es sencillamente el lexicográfico» (Russell, 1985, p. 14).

cés de difusió:¹⁶ «e lexen a correcció de maior o millor interpretador que yo, que li plàcia suplir y corregir los defalliments que y són, per tal que en los trellats, si algú y donara fe, no se'n segueixca error» (Giner, 1986, p. 102-103). No hi ha res sorprenent, però, per a un afeccionat a les traduccions medievals, que sabem que trobava ara i adés afirmacions sobre la dificultat d'entendre i de transportar l'original i l'escassetesa —sovint ben real i testimoniada— del material lèxic adient, sobretot de llenguatges específics però també en general, o el recurs a la humilitat pròpia i a la caritat dels lectors. Una altra vegada, doncs, Saiol maldava per acoblar opinions i llocs comuns que entraven en col·lisió frontal o que s'hi adeien malament, com en aquest cas, en què el traductor declarava fer allò mateix que criticava una mica abans i confirmava que transferia el problema terminològic a un receptor potencial. I, tanmateix, hi ha evidències que donen fe de l'interès, a la Corona d'Aragó i durant aquella època, per la lectura i la traducció de tractats d'agricultura (García Sánchez, 1993-1994, p. 390-397), fins i tot de llibres d'aquesta temàtica traduïts de l'àrab al català (García Sánchez, 1995, p. 370-371), fonamentalment en començar el segle XIV, la qual cosa fa pensar que les referències de Saiol a la inexistència d'un llenguatge tècnic català de referència necessiten bastants matisacions. A més, una ràpida revisió de les paraules «tècniques» usades per Saiol (i llistades en part per Hauf, 1989) ens permet de comprovar que, al capdavant, hi utilitzà les eines, els mitjans i les solucions a l'abast de manera correcta i profitosa, llevat d'uns quants casos de transliteracions i de llatinismes clars, una trentena, una quantitat no gaire més gran que l'habitual en moltes traduccions de l'època. De fet, Saiol mateix havia declarat tímidament al pròleg que l'existència d'algun error o mancança «és esdevengut perquè no'ls he trobats exposats ne declarats en alguns llibres»; és a dir, no havia trobat alguna paraula determinada en les *sinònimes*, en els *llibres de gramàtica* o en algun *llibre de Palladi arromançat* en un vulgar no necessàriament català (com assenyala Hauf, 1989, p. 384), fonts de consulta que s'expliciten al llarg del text traduït.

Altrament, no tot era ni devia ser retòrica prologal, sobretot en les pàgines dedicades a altres àrees del saber més desateses i menys conreades pels traductors. Testimonis de les dificultats lèxiques són els manuscrits de la traducció catalana del *De regimine principum* feta per Arnau Estanyol, els quals contenen una mena de vocabulari de mots «no usats ne acostumats en nostre llenguatge», que parla clarament dels esforços i de les energies despeses per tal d'arromançar o, en els millors dels casos, de fer més intel·ligibles els conceptes originals a un públic que es vol

16. Subscriu, per tant, les afirmacions de Monfrin (1964a, p. 217-218): «Suivant une idée généralement répandue, tout écrit destiné à instruire est perfectible et, du moment qu'on le transcrit et qu'on le traduit on ne voit aucune raison pour ne pas le modifier au goût du jour au l'améliorer en le complétant à l'aide de renseignements puisés à d'autres sources. C'est pourquoi la notion de traduction qui est aujourd'hui la nôtre eut quelque peine à se dégager.»

nombrós, malgrat la dedicació a un personatge concret (Prats, 1983, p. 34). Els beneficis que reportaven aquests tipus de vocabularis complementaris a la simple traducció és allò que no va descobrir el nostre traductor de Palladi ni tants altres. O simplement van voler ignorar llur existència i optaren per utilitzar els conceptes habituals a l'exordi i entrar en el terreny dels llocs comuns, estratègies que, per una altra banda, no desdiiuen de la formació i dels esquemes retòrics d'un protonotari de la Cancelleria Reial. Fet i fet, l'autor de la traducció toscana (Perpinyà, 1463) de la *Maqala* de Rasís, realitzada sobre la base de la versió catalana del text llatí de Gil de Santarém (mitjan segle XIII), afirmarà igualment que «di latino [...] stata translata in lingua catalana et io, scriptore, mi sono messo a translatarla in lingua italiana toscana lo migliore che saprò [...] et quelli nomi di malatie o d'erbe et vocaboli che io bene non intenderò lascerò a vocabulizare a chi più di me sarà sperto della detta lingua» (Cifuentes, 2002, p. 117-118). Unes paraules sorprenentment semblants a les de Saiol! Sens dubte, en fer servir els models i els tòpics tradicionals fins i tot a la lletra, el nostre traductor no fou capaç de comunicar completament al lector del pròleg, sense cap matisació ni distorsió, el gran esforç lexicogràfic que en realitat havia efectuat a l'hora d'arromançar l'*Opus agriculturae* i, per tant, inicialment no demostrà desvincular-se del tot d'aquells altres arromançadors que, sense coneixements i sense dedicació, no podien justificar —ni justificaven— llurs mancances.

Al segle XIII Roger Bacon havia arribat a la conclusió que era impossible traduir exactament d'una llengua a una altra, més encara quan es tractava de matèries científiques. Cadascuna tenia el seu esperit propi. Així —diu— va ocórrer antigament amb els traductors al llatí, que sovint hagueren de conservar els mots del text original: «Translatores non invenerunt in lingua latina vocabula sufficientia linguis extraneis, nec potuerunt nova vocabula latina adinvenire» (*Compendium studii Philosophiae*, VIII). Allò que podia diferenciar les opinions d'uns traductors i d'uns altres no eren les dificultats —tòpiques o no— de la transposició lingüística, sinó els remeis per al problema assenyalat. Com a mal menor, Bacon aconsellava transcriure-hi el mot en la llengua original abans que introduir un neologisme (Bourgain, 1989, p. 329). És allò que féu ocasionalment Saiol. Altrament opinava Alonso de Cartagena, que defensava la introducció de préstecs arran de la impossibilitat de trobar una correspondència lingüística en la llengua d'arribada, deixant ara en un segon terme l'aspiració d'exposar la traducció en «claro lenguaje» i privilegiant la funció utilitarista immediata del text. És clar que una altra opció fou deixar l'espai en blanc per reomplir-lo posteriorment, durant l'etapa de revisió, tal com indica Daniel Foulechat, traductor al francès del *Policraticus*,¹⁷ i tal

17. «En plusieurs lieux ou je n'ay peu trouver conseil n'en livre n'en plus souffisans de moi, j'ay laissié les espaces, en esperance de les corriger, s'il plaisoit à Dieu que je retourne à Paris, ou je pourroie et par livres et par docteurs bien revouvrer de les amander» (citad per Rubio Tovar, 1997, p. 230).

com fa en efecte el traductor italià (1479) del *Llibre del Consolat de Mar*, que, a més, posà al marge del text el mot català que no entenia (Colón, 2001, p. 10).

15. Probablement, el difícil equilibri entre els recursos que Saiol intenta encaixar en el pròleg al *Palladi* català té bastant més a veure, en un percentatge que no sabia fixar, amb concepcions i formulacions retòriques, i no sempre amb veritables queixes i raonaments traductològics. Però això també ens mena a demanar-nos si la referència d'aquest traductor al fet que molts s'havien fet arromañadors sense tenir-ne la formació adient¹⁸ no troba justificació en la mateixa tradició d'on surten els altres llocs comuns.

Uns pocs anys abans que Saiol, entre 1354 i 1357 per ser exactes, Iacopo Passavanti, dominicà com Antoni Canals, des d'unes coordenades altres que les profanes i les clàssiques, al·ludia a les traduccions bíbliques italianes al seu *Specchio di vera penitenza*:

In certi libri della Scrittura e de' Dottori, che sono volgarizzati, si puote leggere, ma con buona cautela; imperocché si truovano molto falsi e corrotti, e per difetto degli scrittori [els copistes], che non sono comunemente bene intendenti, e per difetto de' volgarizzatori, i quali i passi forti della Scrittura Santa e' detti de' Santi sottili et oscuri non intendendo, non gli spongono secondo l'intimo e spirituale intendimento; ma solamente la scorza di fuori della lettera, secondo la gramatica, recano in volgare. E perché non hanno lo spirituale intendimento, e perché il nostro volgare ha difetto di propri vocaboli, spesse volte rozzamente e grossamente, e molte volte non veramente la spongono. Ed è troppo gran pericolo; ch'agevolmente si potrebbe cadere in errore [...]. E così ogni uomo se ne fa isponitore (Leonardi, 1996, p. 171-172).

Aquests conceptes exposats per Passavanti, sospitosament paral·lels als de Saiol, parlen de la subtilitat de la *pagina sacra*, de la transposició habitual que se'n fa, de la manca de comprensió profunda del contingut, de l'escassetesa o «difetto» de paraules de la llengua vulgar, del perill de caure en una interpretació errònia —perillosíssim quan es tracta d'aquestes temàtiques. Si fem abstracció de les referències als sentits bíblics i a la importància d'una interpretació correcta del text, no abastable per a tothom, les constants en ambdós pròlegs són evidents. Més encara en la conclusió: allà on Passavanti diu que «ogni uomo se ne fa isponitore», Saiol afirma que «alguns se n'havien fets arromañadors»; el primer hi marca positivament el concepte d'«exposició» bíblica, el segon hi aplica una concepció més general, atès el context on s'inscriu. La comunitat d'idees i expressions no ha de

18. Com és sabut, algunes d'aquestes qüestions seran objecte de reflexió anys després al *De interpretatione recta*, de Leonardo Bruni (vegeu-ne uns comentaris ben interessants a Nascimento, 1997, p. 127). Vegeu també la nota 14.

significar necessàriament una altra cosa que el recurs a l'ús d'elements d'una tradició romànica de què beuen tots dos, a partir d'una comprovació absolutament inqüestionable, que hi sura en major o menor grau: l'increment del volum de traduccions gràcies a l'ascens meteòric dels vulgars, a l'augment de la importància social de les llengües romàniques. Comptat i debatut, «tots los libres adés seran vulgularitzats», com deia Canals, i a hom li calia un bagatge teòric i pràctic adient.

No voldria acabar sense citar les paraules amb les quals continua Passavanti per tal de remarcar les latències d'alguns conceptes que formalitzaran de manera més sistemàtica els teòrics de la traducció, però que en part ja eren presents en les reflexions prologals anteriors:

a volerla bene vulgarizzare, converrebbe che l'Autore fosse molto sofficiente; che non pur gramatica, ma e' gli converrebbe sapere ben teologia, e delle Scritture Sante avere esperta notizia; et essere rettorico, et esercitato nel parlar volgare, et avere sentimento d'Iddio, e spirito di santa devozione [...] e' fatti si correggessono per persona che il sapesse ben fare.

* * *

El pròleg del traductor és el lloc privilegiat on es concentren els grans llocs comuns, però també, i en molt menor quantitat, els aspectes ideològics i literaris programàticament més interessants. Tot i que un munt de components de l'aparat retòric recorreran molts segles de literatura per a arribar a les nostres obres medievals tardanes, la interpretació de les afirmacions que s'hi vessen depèn —com sempre— del grau de sinceritat i del marge d'originalitat que atorguem al traductor en la manipulació d'uns recursos i d'unes constatacions que es difonen en l'àmbit romànic. La presumpció d'impostura no ha d'esdevenir mecànicament certitud, en tots els casos i en tots els autors. És clar que hom havia d'acomplir una sèrie de requisits de «gènere», marcats per la tradició, per les *artes dictandi*, per l'escola, de manera rigorosa, eficaç i personal alhora, però no fóra just ventilar la reflexió sobre els pròlegs dels traductors amb una expeditiva menció de les poques innovacions que certament, llevat de comptades excepcions, hi presenten.

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO DE CARTAGENA (1996). *Libros de Tulio: De senetute. De los ofiçios*. Intr. i ed. de M. Morrás. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares.
- ANTONI CANALS (1935). *Scipiò e Anibal, De providència, De arra de ànima*. Intr. i ed. a cura de M. de Riquer. Barcelona: Barcino.
- ARNAU DE VILANOVA (1947). *Obres catalanes*. Vol. II: *Escrits mèdics*. Ed. a cura de M. Batllori. Barcelona: Barcino.
- AVENOZA, G. (2000). «El paper d'Antoni Canals a la traducció catalana de Valeri Màxim». *Bulletin of Hispanic Studies*, núm. LXXVII, p. 339-357.
- BADIA, Lola [Digna Vallvé] (1984). «Arnau d'Alfarràs, un bon estilista del segle xv». *El Crotalón: Anuario de Filología Española*, núm. 1, p. 831-840.
- (1991). «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària». *Estudi General*, núm. 11, p. 31-50.
- (1994). «La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí». A: BADIA, L.; SOLER, A. [ed.]. *Intellectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 161-184.
- BOFARULL, P. de (1857). *Documentos literarios en antigua lengua catalana (s. XIV-XV)*, Barcelona. (Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón; XIII)
- BOURGAIN, P. (1989). «Le sens de la langue et des langues chez Roger Bacon». A: CONTAMINE, G. [ed.]. *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*. París: Éditions du CNRS, p. 317-331.
- BRUNETTO LATINI (1980). *Llibre del tresor (Versió catalana de Guillem de Copons)*. Vol. 1. Ed. a cura de C. Wittlin. Barcelona: Barcino.
- BRUNI, Francesco (1978). «Traduzione, tradizione e diffusione della cultura». *Quaderni Storici*, núm. 38, p. 523-554.
- BURIDANT, C. (1983). «Translatio medievalis. Théorie et pratique de la traduction médiévale». *Travaux de Linguistique et Littérature*, vol. XXI, p. 81-136.
- CÁTEDRA, P. M.; CARR, D. C. (2001). *Epistolario de Enrique de Villena*. Londres: Queen Mary, University of London. (Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar; 33)
- CIFUENTES, L. (1997). «*Translatar sciència en romans catalanesch*. La difusió de la medicina en català a la baixa edat mitjana i el Renaixement». *Llengua & Literatura*, núm. 8, p. 7-42.
- (2002). *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- COLÓN, G. (2001). «Pròleg». A: COLÓN, G.; GARCÍA, A. [cur.]. *Llibre del Consolat de Mar*. Barcelona: Fundació Noguera: Cambra de Comerç de Barcelona.

- CONTAMINE, G. [ed.] (1989). *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*. Paris: Éditions du CNRS.
- COPELAND, R. (1991). *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CURTIUS, E. R. (1955). *Literatura europea y Edad Media latina*. Madrid: Fondo de Cultura Económica. 2 v. [Traducció de Margit Frenck Alatorre i Antonio Alatorre de l'original alemany *Europäische Literatur und latinisches Mittelalter*. Berna: Francke, 1948]
- DE NIGRIS, C. (1991). «I prologhi alle versioni di Antoni Canals: epistole o prediche?». *Medioevo Romano*, núm. XVI, p. 207-230.
- ENEA SILVIO PICCOLOMINI (2003). *Estoria muy verdadera de dos amantes (Traduzione castigliana anonima del xv secolo)*. Intr. i ed. a cura d'I. Ravasini. Roma: Bagatto Libri.
- FERRAN VALENTÍ (1959). *Traducció de les Paradoxa de Ciceró: Parlament al Gran e General Consell*. Intr. i ed. de J. M. Morató i Thomàs. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Obres Antiques.
- FERRANDO, A. (1996). *La vida de sant Vicent Ferrer de Miquel Péreç*. València: Universitat de València: Vicent Garcia Editors.
- FLUSIN, B. (1989). «De l'arabe au grec, puis au géorgien: une *Vie de saint Jean Damascène*». A: CONTAMINE, G. [ed.]. *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*. Paris: Éditions du CNRS, p. 51-61.
- FOLENA, G. (1994). *Volgarizzare e tradurre*. Torí: Einaudi.
- GARCÍA SÁNCHEZ, E. (1993-1994). «Traducciones catalanas de textos científicos andalusíes en la Corona de Aragón». *Sharq al-Andalus*, núm. 10-11: *Homenaje a M. Jesús Rubiera Mata*, p. 385-401.
- (1995). «La traducción catalana medieval del *Kitāb al-Agdiya* (Tratado de los alimentos) de Avenzoar». A: RIERA I MELIS, A. [ed.]. *Actes del 1r Colloqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó: Edat Mitjana*. Vol. 1. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 363-386.
- GARCILASO INCA DE LA VEGA (1996). *Traducción de los Diálogos de amor de León Hebreo*. Ed. i pròl. d'A. Soria. Madrid: Fundación J. A. de Castro.
- GINER BLASCO, A. J. (1986). *El «Tractat d'agricultura» de Palladi: Una còpia feta de la traducció de Ferrer Sayol*. [Tesi de llicenciatura inèdita de la Universitat de València]
- HAUF, A. [intr. i ed.] (1982). *Contemplació de la Passió de Nostre Senyor Jesucrist: Text religiós del segle XVI*. Sant Boi de Llobregat: Edicions del Mall.
- (1989). «Dues versions iberoromàniques de l'«Opus agriculturae» de Palladi. Petita mostra lexicogràfica». A: *La Corona de Aragón y las lenguas románicas: Miscelánea de homenaje para Germán Colón*. Tübingen: Narr, p. 383-393.
- JOAN DE GALLES (1930). *Breviloqui*. Ed. a cura de Norbert d'Ordal. Barcelona: Barcino.

- JUAN DE MENA (1996). *La Iliada de Homero*. Intr., ed. i glos. a cura de T. González Rolán, M. F. del Barrio i A. López Fonseca. Madrid: Ediciones Clásicas.
- LASPÉRAS, J.-M. (1980-1981). «La traduction et ses théories en Espagne aux xve et xvie siècles». *Revue des Langues Romanes*, núm. 84-85, p. 81-92.
- LEONARDI, L. (1996). «“A volerla bene volgarizzare...”»: teorie della traduzione biblica in Italia (con appunti sull’*Apocalisse*)». *Studi Medievali*, vol. xxxvii, núm. 1, p. 171-201.
- LEONARDO BRUNI (2004). *Summa siquier introducción de filosofía moral: Isagogicon moralis philosophiae*. Intr., ed. i notes a cura d’A. Zinato. Viareggio; Lucca: Mauro Baronin.
- MARTÍ DE VICIANA (1982). *Comentari a l’Econòmica d’Aristòtil*. Intr. i ed. a cura d’A. Ferrando. Sant Boi de Llobregat: Edicions del Mall.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (1998). *Un clàssic entre clàssics: Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l’època medieval*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat; València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- (2001). «Sobre la intencionalitat del *Valeri Màxim* d’Antoni Canals». A: MARTÍNEZ ROMERO, T.; RECIO, R. [ed.]. *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I: Creighton University, p. 251-268.
- (2007). «Una traducció catalana medieval de les *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam*». *Estudis Romànics*, núm. xxix, p. 143-157.
- MINNIS, A. J. (1981). «The Influence of Academic Prologues on the Prologues and Literary Attitudes of Late-Medieval English Writers». *Mediaeval Studies*, núm. 43, p. 342-383.
- MIQUEL I PLANAS, R. [ed.] (1916). *Les Històries troyanes de Guiu de Columpnes, traduïdes al català en el xivèn segles per en Jacme Conesa*. Barcelona: Biblioteca Catalana.
- MONFRIN, J. (1964a). «Humanisme et traductions au Moyen Âge». A: FOURRIER, A. [ed.]. *L’humanisme médiéval dans les littératures romanes du xiie au xive siècle*. París: Klincksieck, p. 217-246.
- (1964b). «Les traducteurs et leur public en France au Moyen Âge». A: FOURRIER, A. [ed.]. *L’humanisme médiéval dans les littératures romanes du xiie au xive siècle*. París: Klincksieck, p. 247-262.
- MORRÁS, M. (1995). «Deslindes del ensayo: literatura didáctica y ensayismo». *Compás de Letras*, núm. v, p. 65-78.
- NADAL, J. M. (1992). *Llengua escrita i llengua nacional*. Barcelona: Quaderns Crema.
- NASCIMENTO, A. A. (1997). «Traduzir, verbo de fronteira nos contornos da Idade Média». A: ALMEIDA, C.; MADUREIRA, M. [coord.]. *O género do texto medieval*. Lisboa: Cosmos, p. 113-138.

- NAVARRO, G. (1999). «Faula, història i exemplaritat: dues compilacions catalanes de la *Histoire ancienne jusqu'à César*». A: FORTUÑO, S.; MARTÍNEZ ROMERO, T. [ed.]. *Actes del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*. Vol. III. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, p. 79-90.
- PANIAGUA, J. A.; GARCÍA-BALLESTER, L. (1996). «El *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*». A: GARCÍA-BALLESTER, L.; McVAUGH, M. R. [ed.]. *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Introducció i comentaris de P. Gil-Sotres i col·laboració de J. A. Paniagua i L. García-Ballester. Barcelona. (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia; X.1)
- PERUJO MELGAR, J. M. (1999). «'Axí com plom en esguart de fin aur': procediments traductològics de Jaume Conesa». A: FORTUÑO, S.; MARTÍNEZ ROMERO, T. [ed.]. *Actes del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*. Vol. III. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, p. 169-179.
- PRATS, M. (1983). «Un vocabulari català a la versió del *De regimine principum* de Gil de Roma». A: TAVANI, G.; PINELL, J. [ed.]. *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Roma, 1982). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 29-87.
- PUJOL, J. (2004). «Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV». A: LAFARGA, F.; PEGENAUTE, L. [ed.]. *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, p. 623-650.
- RECIO, R. (1991). «Alfonso de Madrigal (el Tostado): la traducción como teoría entre lo medieval y lo renacentista». *La Corónica*, vol. 19, núm. 2, p. 112-131.
- RECIO, R. [ed.] (1995). *La traducción en España (ss. XIV-XVI)*. Lleó: Universidad de León. (Anexos de Livius; 1)
- RIERA I SANS, J. (1984). «Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci». *El Crotalón: Anuario de Filología Española*, núm. 1, p. 297-327.
- (1989). «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV». A: FERRANDO, A. [ed.]. *Segon Congrès Internacional de la Llengua Catalana, àrea 7: Història de la llengua*. València: Institut de Filologia Valenciana, p. 699-709.
- ROTHSCHILD, J.-P. (1989). «Motivations et méthodes des traductions en hébreu du milieu du XIIe a la fin du XVe siècle». A: CONTAMINE, G. [ed.]. *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*. París: Éditions du CNRS, p. 279-302.
- RUBIO TOVAR, J. (1997). «Algunas características de las traducciones medievales». *Revista de Literatura Medieval*, núm. IX, p. 197-243.
- RUBÍ I LLUCH, Antoni (1908 [2000]). *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*. Vol. I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Edició fac-símil]
- RUSSELL, Peter (1985). *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

- SALOMON, M. [ed.] (1990). *The Mirror of Coitus: A Translation and Edition of the Fifteenth-Century "Speculum al foderi"*. Madison: The Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- SANTOYO, J.-C. (1987). *Teoría y crítica de la traducción: antología*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- SCHIFF, M. (1905). *La bibliothèque du Marquis de Santillane*. París: Bibliothèque de l'École des Hautes Études.
- SCHULTZ, J. A. (1984). «Classical Rhetoric, Medieval Poetics, and the Medieval Vernacular Prologue». *Speculum*, núm. 59/1, p. 1-15.
- SERÉS, G. (1997). *La traducción en Italia y España durante el siglo xv: La «Iliada en romance» y su contexto cultural*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- VIANELLO, D. (1987-1988). *La traducción de los «Dialoghi d'amore» de León Hebreo atribuida a Gedaliah Ibn Jachjah (el Diálogo primero)*. Tesi di laurea de la Universitat Ca'Foscari de Venècia.
- VITI, P. [ed.] (1996). *Opere letterarie e politiche di Leonardo Bruni*. Torí: Unione Tipografico - Editrice Torinese.
- VIVES, J. (1955). «Exposició medieval del "Pater noster" en traducció catalana de fray Antonio Canals». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 28, p. 133-146.
- WITTLIN, C. (1963-1968). «La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi». *Estudis Romànics*, núm. XIII, p. 277-315.
- (1995). *De la traducció literal a la creació literària: Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

AQUESTA OBRA HA ESTAT PUBLICADA
L'ANY DEL CENTENARI
DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

IECentanys19072007

